

84 (2 POC = Kapa)6

4-757

ЧОТЧАЛАНЫ МАГОМЕТ

ДЖАШАУНУ
СУРАТЛАРЫ

ЧОТЧАЛМАНЫ МАГОМЕТ

ДЖАШАУЧИ
СУРАТЛАРЫ

Назмула
Хапарла
Джырла

РГБУ
«Къарачай-Черкес республика кърал китаб басма»
ЧЕРКЕССК
2014

84(2Рос-Кара)б-4
4757

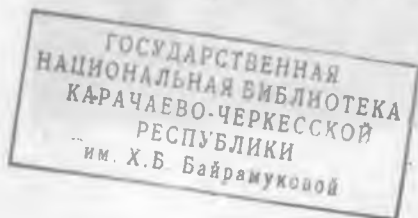

Новый сборник М. Чотчаева «Зарисовки из жизни» составлен из рассказов и стихотворений, написанных богатым, сочным, неповторимым языком с разнообразной тематикой, включая детские стихи.

В карачаевской литературе М. Чотчаев известен также как первый и самый успешный переводчик на родной язык сонетов Шекспира.

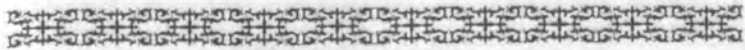
Кара: 6475

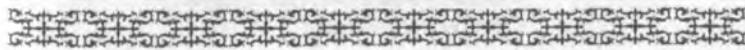
ч 4702280200-7
9П1(03)-2012 7-2014

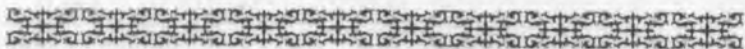
- © Чотчаланы Магомет, 2014
- © Кърачай-Черкес республика кърал китаб басма, 2014

ISBN 978-5-7289-0322-2

ҚАЗМУЛА

Къобан - суюген суубуз

1

Тохтаусуз тѣнгеретеди
Къайнагъан толкъунларын,
Къара тенгизге элтеди
Къобан зем-зем сууларын.
Джуртуму джюрек тамыры,
Анабызны акъ сютю,
Поэтлени татлы джыры,
Кийик, борбайлы, кютю —
Къобан суум! Хар тамчынгда—
Тау джуртуму джырлары,
Хар ташынгда, айланчынгда —
Тѣлюлени сырлары;
Зркинликге къулач кѣрген
Халкъны адеб беклиги,
Атауалдан бери келген
Джерине суймеклиги!
Бурун ненча инджиу сюрген
Санга башын атханды,
Ненча суйген, даугъа кирген
Санга кюююн айтханды!
Къыргъый санлы ненча тулпар,
Мѣлек кѣлю ненча къыз
Тууб келди, энгда тууар
Мында санаусуз-сансыз!

2

Тууар-туумаз, мен да тутдум
Суубузну ауазын,

Биринчи солууда джудум
Тау ёзенни хауасын.
Мени кьозуй, тешигинден
Кёб кьарады джубуран.
Манга татлы бешигимде
Беляу айтды кёк Кьобан.
Зыгьыр ашай, кьум сууура,
Суу джагьагьа илешдим,
Бабуш балача джууна,
Кьобан бла келишдим.
Сюйдюм туугьан арбазымы,
Улакь бла турушдум,
Джарыкь сабий ауазымы
Ёзен эжиуге кьошдум.

3

Кёб айландым, эсде сакълай
Ал кьабынны татыуун,
Къайда болсам да, ийнакълай
Кьобанны татлы сууун.
Къайтсам, отуз джыл да озуб,
Къытай алмам таныды,
Кёгет кьолун манга созуб,
Кёз-къаш берди, джарыды.
Тюртюлерим — джетиб, бишиб ,
Зыгьыт чегет чайкъала,
Джаргьамчыкъдан тёбен тюшюб,
Гара сууучукь чайпала.
Кьобан а? Кьобан а-бара,
Ташны ташха чакъдырыб,
Джаныу суулары бозара,
Салкъын шылпы къакъдырыб,
Саламлашыб, сууун ичдим,
Сапын ташын джаладым.
Заман этгенни да кечдим,
Кёз алалмай кьарадым.

Джашау къайнай, халкъ уруна,
 Кюнден кюннге — кёл джарыкъ.
 Зауукъдан тоюб къутура,
 Джырлайды джаз джумарыкъ.
 Зеленчук сууну — Къобаннга,
 Къобанны — къуу тюзлеге,
 Техниканы -магъаданнга,
 Магъаданны — мюлкеге!
 Амма уа хош тюл, Къобанны
 Алын тыядыла, деб.
 Джолун кесиб, пелиуанны
 Таргъа джыядыла, деб.
 — Джазыкъ Къобан, — деди амма, —
 Энди къайры барлыкъды!
 Аты да къалмаз, хо, санга,
 Несинден не къалмыкъды?
 — Къоркъма, амма, бу Къобанны
 Сый къошулур сыйына,
 Хайыр берир кёб заманны,
 Адам кючге сыйына.
 Бош саркъыучу тау шоркъала
 Керек джерге барырла,
 Кюйген, къакъракъ джерге ала
 Бет-берекет салырла.
 Суубузну хар тамчысы
 Токъ бюртюкге бурулур,
 Хар кёмюгю, чайкъамдысы
 Мелхумукъгъа урунур.

* * *

Биз айтабыз, Къобаныбыз,
 Биченди, мюрзеудю, деб.
 Сютдю, этди Къобаныбыз,
 Тёгюдем кёзлеудю, деб.
 Хакъ бла таныгъан Къобаным
 Керти джолдан таярмы,
 Керек кюнде къанын-джанын

Къралындан аярмы!
Бююн а — тёнгеретеди
Къобан кёк толкъунларын,
Будай тюзлеге элтеди
Таза чокъракъ сууларын...

Отуз беш

Отуз беш джылны
Джашнайды дуня,
Рахатлыкъ сырны
Джашаугъа къуя.

Чагъады чегет,
Бишеди будай,
Джетеди кёгет —
Берекет къайнай!

Тайгъанды кёкден
Къоргъашын булут,
Джашаудан кёбле
Этерча умут.

Кёб уруш майдан,
Индекли бетджан
Болдула сыйдам,
Сюрюрча сабан.

Джуртубуз ючюн
Ёлген кёб джашны
Ийнакълайды кюн
Сыйлы сын ташын.

Сакълайды эсде
Халкъ барны, тасны,
Къабырда ёсген
Хар гокка хансны...

Урушну ызын
Джабханды шошлукъ,
Тикликни бузун
Эритди шохлукъ.

Табигъат кеси
Салычу къутну
Алды хар несин
Джашауу джуртну.

Отуз беш джазны,
Отуз беш кышны
Сюебиз кызыны,
Сюебиз джашны.

Отуз беш къачны,
Табыб джылыу, сый,
Сынамай ачлыкъ,
Ёседи сабий.

Анасы да бар,
Атасы да сау,
Ойнайды добар —
Тынчлыкъгъа махтау!

Ол болуб турсун
Джашауну ханы,
Шо толуб турсун
Мураты аны!

Рахатлыкъ кюнню
Тюбюнде туугъан,
Хайда, тѣк нюрню,
Къууан да къууан!

Пелиуан - ма сен,
Къутурта джырны,
Джаша сау-эсен
Азы-джюз джылыны!

Дуниягъа кѣл сал,
Келликге ышан,
Неди, билмей къал,
Къазауат-душман...

Ётмекни къачы

Эшикге чыкъгъанлай
Кукашны арбасы,
Ачылады анга
Сейири арбазны.
Ма кисю, ма хам-хам,
Ма дуу-дуу, ма дю-дют,
Улмула, гитчеле —
Бары джекча джюрюй.
Орамда бир «хамчыкъ»
Кукашха тюбеди,
Джумушакъ ышарыб,
Хоншулукъ изледи.
Бек чомартды джашчыкъ —
Къабынын къабдырды,
Парий, лыкъ деб джутуб,
Кѣзлерин джандырды.
Къуйругъун да булгъай,
Тѣзюмсюз аралды,
Бир башха тюрлю зат
Атарын марады.
Кукашда уа джукъ джокъ —
Сермеди ётмекни,
Быргъады парийге
Танг уму кесекни.
Амма ит ётмекге
Азыракъ эс ийди,
Хатерли джашыуну
Джанына да тийди.
Ол айтды парийге:
— Уят джокъду сенде,
Ётмекни атдырдынг.

Ма джатады джерде!
— Ат бери, энгда ат, —
Деб турду ол парий, —
Мен этмезме зыраф,
Шохум, болма сабий.
Кукаш атмады джукъ,
«Хам» да кёб сакълады,
Ахыры джердеги
Юлюшюн джокълады.
— Бурууну тюбюнден
Чучхуду тахтаны,
Ётмекни басдырды,
Джашырды хазнаны!
Бар да кёрчю излеб, —
Табалмаз бир киши.
Эй, сейир табигъат,
Акъылы хар иши!
Эшта, тюддю парий
Чырт акъыл керекли:
Не тойса да, тамам
Сыйлады ётмекни!

Терегим

Терегиме — джетмиш джыл.
Орнатхан эди аккам.
Андан бери сынады
Джашауну кючюн тамам.

Башы бла заманла,
Шуу-шуу этиб, ётдюле.
Кёб джангылыкъ келтире,
Кёб эскини элдиле.

Бир тюшдю къышхы сууукъ,
Сокъду боран тартыуун.
Бир келди джаз хурмети,
Ол да берди татыуун.

Элияла джарытыб,
Джай джангурла джаудула.
Джангкылычла, нюр тартыб,
Таудан таугъа аудула.

Турду алма терегим,
Кёкге джайыб кьулачын.
Этди алма терегим
Ёсююню кьууанчын.

Шохлары, джакъчылары
Ауушуна бардыла.
Ала бары да аңдан
Кёб саугъала алдыла.

Хар джыл сайын дегенча,
Терегим берди кёгет.
Урлугъун джайсанг аны,
Ёсер эди сау чегет.

Сабийликде юсюнде
Мен кёб кюнню ойнадым.
Сенгилчекни джиблерин
Бутагъына байладым.

Къучакълаб, сызыб, тырнаб,
Аз соймадым къабугъун.
Сыркыулукъ дженгнген сайын
Агъыздым джиламугъун.

Джерден атыб тюшюрдюм
Эм мийикде алмасын,
Унутмазча таныдым
Хар тукъурун, тамгъасын.

Кетдим, окъуу, иш сайлай,
Узакълада джашадым.
Башха кёгет, башха аш
Талай джерде ашадым.

Джуртум ючюн уруна,
Муратыма джетдим мен.
Джашау джолда тирилик,
Джетишим да этдим мен.

Алма къалдым, элими
Унуталмай хар шартын.
Терегими джашнагъан,
Келбет салгъан сыфатын.

Ахырында - тѣзюм джокъ:
Турна бла эришдим.
Учуб келдим да, бир кюн
Туугъан элиме тюшдюм.

Биринчи тансыгъымы
Алма терекден алдым:
Чабыб джетиб къатына,
Мен белинден къадалдым;

Миниучю бутагъыма
Ёрледим, къучакъладым.
Хар чирчигин, булчугъун
Сыладым, ийнакъладым.

Башында эки алма,
Алагъа да джетдим мен.
Джыйырма джылдан сора
Джашлыкъдача этдим мен.

Кѣрюндюле кѣзюме
Татлы сабий джылларым,
Ойнадыла тилимде
Унутхан ал джырларым!

Алмада - алгъын татыу,
Узалсын атлы, джаяу.
Тура эди онгмайын
Табигъат салгъан бояу.

Ма бююн да терегим
Джаяды кёкге кёулач,
Кюн тюбюнде акъ чагъыб,
Тёгеди меннге кёууанч.

Кёзылджаякъ алмала
Ой берлики алкын ол,
Аккама, атама да
Айтдырлыкды кёб сау бол.

* * *

Ма алайды ашхы иш,
Этилсе джашау ючюн.
Ёлюмсюзлюкню сюйген
Ёмюрге берсин кючюн.

Сен да ишле кёпюр, юй,
Орнат алма, не кертме, —
Болсун огъур кёыйынынг
Адаммыкыгъа эсгертме!

Джашасын кюн!

Келди кёйшны кёйямыты,
Этди джерни барамта,
Сир-сир кёатыб сымпайдыла
Чал терекле кёарамда.

Акъ джаулугъун кёйсды Кёобан,
Ау тюбюнде бугъунду.
Буз сюммекли кёаялада
Хыны боран бурулду.

Кёкню басхан боз булутну
Чырпа тону салынды,
Зангырдауукъ тау ёзенни
Джаны кюннге джалынды.

Кюн да тийди, терк огъуна
Джумушады табигъат,
Алтын джангур тѣкдю джерге,
Сююнюрча джамагъат.

Олсагъатдан тирилдиле
Терезеде чибинле.
Кюн таякъда ойнадыла
Джарыкъ джашау джилтинле.

Суукъ чабхан тау ёзенни
Кѣюреги бошланды.
Аслан кѣмлю Буз акканы
Кючу эрий башлады;

Гыйы санлы къаласыны
Саркъды сууу Къобаннга.
Кѣзюу деген алайды деб,
Ышарылды кюн анга.

Джаз

Ма келди энтда джаз,
Тюзлеге, таулагъа,
Къагъылды даурбаз,
Эштите узакълагъа.
Булутдан ётдюле
Джилтинли чалыула,
Берекет тѣкдюле
Чартлаула, джаныула.
Джер терен солуду,
Кѣбдюрюб ёпкесин.
Хар терек созулду,
Чайкъалта тѣппесин.
Гяхиник джаягъын
Джарыкъгъа къаратды,
Къууанчны байрагъын
Къарамда орнатды.

Джанкџозла, четенле
Ёсгенча сыртлада,
Гоккалы чепгенле
Толдула парклада.
Ала- джаз кюнледен
Кџб кере келбетли,
Адыла гюмеден
Джашнаргџа иннетни.
Аязны ичдиле
Субайла, саяула,
Алагџа кџчдоле
Бу джазгџы бояула!

Джай чилле

Джюзден артыкџ
Кюн тиеди тџппеден,
Бусакџ тюкле
Учадыла кџнденлен;
Кџызгџан асфальт
Джумушайды чайырча,
Кџаты чурукџ
Басханлай тынчайырча.
Автобусну
Эшигинден эслеб тут,
Суукџ сууну
Талпысанг да, сабыр джут!
Суу да ичиб,
Суугџа кирсенг— кџтулдунг,
Ичинг сууб,
Тышынг кџызса — тутулдунг!
Майна самыр,
Терекге кџысыб кесин,
Тилин созуб,
Суутады ѳпкесин.
Сыртха ,тюзге
Окџа джангур джауады,
Серпантинли толкџун
Таудан ауады.

Джайлыкълдан
Урады уууз ийис,
Сабанланы
Джасайды онгнган кюйюз —
Ма алайды
Кюнню бизге кюлгени,
Джашау бериу —
Олду кюнню билгени!
Майна къызла-
Джашил тюзде кърмашча,
Ёсген битим —
Кёкден тюшген къуаншча;
Чархлы джашла,
Тизгинлени аралай,
Ызларындан
Сабан букъу къууалай;
Шахарчыла —
Кирпич, бояу салгъанла —
Бары кюнден
Багъыр тюркюн алгъанла —
Къала ишлеб
Барадыла тохтаусуз,
Этгенлери —
Деменгили, алдаусуз!

2

Къркъма, шохум,
Энтда бир кесек чыда:
Каска джырла
Эшитилирле ырджыда;
Узунуна
Гугук кычыргъан кюнню
Кърч кыптыла
Къркъарла джашил джюнню.
Сен сынаб тур:
Чабарла боз булутла,
Зауукъ солуу
Табарла джаннган джуртла;

Көркейирле
Сай бачхала, чегетле,
Суудан толуб,
Бишерле джай көгетле;
Сары къачны
Төгюлюр берекети,
Салкъын чакъны
Келир бизге хурмети.
Кёл салырса
Исси кюнню ишине,
Табигъатны
Законлу джюрюшюне.
Исси, исси...
Этсин сени тарбыуун,
Салкъынны сен
Ангыларча татыуун!

Къач

Джюзедиле шылпы кёкде
Къаргъала,
Джаудурмайын къоймазбыз деб,
Къаргъана,
Учадыла, юй башлагъа
Илине,
Ичлеринде къайгъылары
Билине.
Джибийдиле, боз хауада
Булгъана,
Бир джайыла, бир джыйыла,
Чулгъана.
Көгюрчюнле кетмейдиле
Чардакъдан,
Къоркъадыла эртден сайын
Къырпакъдан —
Не болгъанды? Календарны
Ал да ач,
Эслериксе — келгенди ма,
Энтда къач!

Кара: 6475¹⁷

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА
КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕССКОЙ
РЕСПУБЛИКИ

Терекледен агдадыла
Чапыракъла,
Тешек болуб, джатадыла
Топуракъга.
Алын, кюмюш, багъыр, тюртю
Бояула
Саладыла къарамлага
Оюула.
Сабан тюзге тегюлгенди
Мал, адам,
Аладыла бачхаладан
Хайыр, дам.
Къызыл шынкъарт, чача джарыкъ
Джилтинле,
Джашил тюзге джаяды
Кек тютюнню.
Турадыла «Победала»,
«Волгала»,
Джюк ташыгъан тенглерине
Кел сала.
Ма, тири джаш, атда къатыб,
Келеди,
Бир джыйыннга джангы буйрукъ
Береди.
Джел а, сюре маммат ашны
Тыпыуун,
Эшитдиреди ийнарчыны
Талпыуун, —
Не болганды? Календарны
Ал да ач,
Сен билликсе — келгенди, ма,
Этда къач!

Сабийлей тур

— Эркинлик беригиз гитчелей турурга,
Къылыкъчыкъ да эте, ёпкелей турурга.
Ол нарат ийисли гоккалы къарамда
Таурухдан эшилген сенгкилчек къурурга!

— Айхайда берейик биз амай эркинлик,
Джашасын юсюнде бу сабий игилик.
Ашыкъма къюндан сен тюшюб кетерге —
Ким болур сенича эркелик этелик?

Къыйнайма деб къоркъма: биз джетсек да къачха,
Хар сабий шартынгы санайбыз къууанчха.
Таркъайса оюнунг, къонгурау тауушунг,
Айт, нени сайларбыз дуняда джубанчха?

Амай дыгъыбызны кесинг да сезесе,
Гъыккачыкъса десек, чарламай тѣзесе.
Сау ата-ананы къойнуна къысылыб,
Ох, деб солуу ала, зауукъда джюзесе.

Зауукъдан иги не? Бетинги анга бур,
Гинджи чебкенлеге эринмей итиу ур.
Джашауну бузларын сынаргъа ашыкъмай,
Шам тюшюнгю бузмай, сабийлей ойнаб тур!

Джазыгу къызгъанмаса...

Мен бир керти иш этгенме
Кесим джашагъан ёмюрге:
Улан бешикни тебретгенме
Шош аяз къакъгъан ингирде.

Алыб, къойнума да къысханма
Джылы, гюнахсыз баланы.
Тамам кѣлюмю да басханма,
Ишлегенча джаухар къаланы.

Аны бла тамам джасагъанма
Кесими да джашау къачымы,
Аны бла бираз тѣлегенме
Джашау табигъат борчуму.

Азчыкъ кѣзюмден тайгъанлай да,
Кюсейме аны дауурун.
Къаты къучакълаб тургъанлай да,
Келеди тансыкъ болурум.

Тоймазма, джалгъаб къоялсам да
Сыйдам бетчигин бетиме,
Тоймазма, къаты байласам да
Шатык этчигин этиме.

Башха зауукъгъа джутланмазма,
Табсам ол джюрек къызыуун.
Башха джазыугъа сукъланмазма,
Къызгъанмай къойса джазыуум.

Къызгъанмаса, кѣб джашарыкъды
Мени къыялу джюрегим.
Къуу болмай, чагъыб джашнарыкъды,
Мени ёлюмсюз терегим!

Джюрекди ёлген

Сан тѣзеди дегенликге,
Джюрекди тѣзген.
Джан ёледи дегенликге,
Джюрекди ёлген.

Джалгъан мизам кишен салса,
Джарсыйды джюрек.
Джашау нюзюр толмай къалса,
Тыхсыйды джюрек.

Артыкълыкъгъа джарылады,
Джанады джюрек.
Къорагъаннга таралады,
Талады джюрек.

Арымайды джугъубуз да,
Арыйды джюрек.
Аурумайды джугъубуз да,
Ауруйду джюрек.

Не сынакакъ, не сынкакъ да,
Кёлтюрген — джюрек.
Биз джазыудан не букъкакъ да,
Букъмайды джюрек.

Джерни джабыб турадыла
Кетген джюрекле.
Къызыу, бёгек урадыла
Джетген джюрекле.

Эй, адамла, ашатмагъыз
Джюрекни башха,
Эсгеригиз, ушатмагъыз
Джюрекни ташха!

Сайланмасын эркек, тиши,
Сайлансын джюрек.
Джашауну гюрбеджи тёшю —
Аялсын джюрек!

Ауал бла ахыр

Сен джокъса. Къуу-шуу тегерек.
Джокъдан а дуня да эрек.
Джашау ичингде сагъатын къургъанлай,
Дюнг-дюнг деб, тебрейди джюрек.

Тубан чачылады кенгнге,
Къарам ачылады сеннге:
Къансыз бетинги джарыкъгъа бургъанлай,
Кёзюнг илешеди кюннге.

Джюрек чакъырады алгъа,
Эриш! — деб, ачады къаугъа.

Сейир дуниягъа сен джангы туугъанлай,
Бир терк джолугъаса джаугъа.

Кюреш! Кёргенинг — сеннге джау,
Ёлюм къазауатды джашау.
Ёмюр метроном а, болджал деб къыйнай,
Къагъады кёкден къонгурау.

Джюрек, эзиле хар неге,
Зауукъ да, азаб да чеге,
Уруш бардырады, арыб тургъанлай,
Къанын, къуатын да тёге.

Болады, къылыч ура, къарт
Кёбню кёлтюрген миокард.
Хауле дунияны зорундан къоруулай,
Келеди къара кюн — инфаркт.

Дагъыда эшитебиз: «Дюнг-дюнг!» —
Джашау къозутады кюнюн.
Джюрек да, джахил нюзюрюн тамаммай,
Урады ахыр кере — дюнг...

Сау болсун

Сакъламайма, бир игилик этсин деб,
Бир хайыры, не алгъышы джетсин деб.
Излемейме, ачырын мени ючюн,
Къыйналырын, джунчурун тенги ючюн.
Ишлемесин манга бир да къурч къала,
Кёкден бир затны тилейме, джалбара:

Мени «тюшде» кёрмей эсе —
Сау болсун!
Харам эсин бёлмей эсе —
Сау болсун!
Зарлыкъ тута билмей эсе —
Сау болсун!
Тилчиликни сюрмей эсе —

Сау болсун!
Манга уру кызмай эсе —
Сау болсун!
Манга кирин атмай эсе —
Сау болсун!
Бетин учуз сатмай эсе —
Сау болсун!

Пушкин

Паркда омакъ мюйюшге
Тёр салганды Пушкин,
Кавказда тау киришге
Къарайды ол, къуш кибик.

Поэзия — мураты,
Излегени — бояула,
Пегас — аны деу аты,
Къатында уа-джаяула.

Акъдыла зар джаяула,
Пушкин керди къанатын,
Халкъ тутады аяулаб
Огъурлу шам муратын.

Пушкин деген эл — майна,
Музей Пушкин атлыды,
Орам, шахар — хар къайда
Пушкин джуртха татлыды.

Кёбден бери поэтни
Сюеделе тёлюле,
Ол джарайды миллетни
Хар заманда кёлюне.

Эркинди ол кирирге,
Эшик къакъмай, хар юйге.
Сыйлы дерсле берирге
Къартха, джашха, сабийге.

Устазыды устазны,
Осийиди сохтаны.
Джаууду тин маразны,
Зорчу патчах тахтаны.

Халкъ иннетин билгенди,
Эслегенди кёлюн тюз.
Поэт джасакъ бергенди,
Джашар ючюн ёлюмсюз.

Ол созгъанды минг джылгъа
Лирасыны болджалын,
Бермегенди аджалгъа
Музасыны бир джырын...

Стажы толду джетмиш къат,
Джаш фахмусу батмаздан.
Ма, ишлейди, болмай къарт,
Пенсиягъа чыкъмаздан.

Болгъандыла поэтге
Сау кюнюнде чабханла,
Къанын тегюб чегетде,
Кетмез налат табханла.

Энтда сан бир джаныуар
Таш суратын марлайды,
Антсыз дордук, сер тууар
Пушкинни ходжалайды.

Тюз кёзледен джашына,
Ала ёсе барырла,
Поэтни сын ташына
Гокка хансла салырла!

Ёлгенди, деб тургъанлы
Кетсе да джюз къыркъ январь,
Джюз къыркъ кере туугъанын
Кёребиз, энтда тууар!

Тууар, эски болмайын,
Хар ёмюрню ийнакълай,
Джашар джашнаб, онгмайын,
Джашлай, тюзлей, джарыкълай.

Келген сайын ол кыш кюн,
Сагъыш эте арыйбыз,
Хар туугъаннга бир Пушкин
Туугъанына джарыйбыз.

Къач келсе уа, биз аны
Белгилейбиз бай дамын,
Ёлюмсюз джаш музаны
Пушкинчи нюр байрамын...

Бёрк алабыз, сени атынг айтылса

Ма былайда
Хар таш танийды аны,
Хар джаргамгъа джетгенди поэт кёзю.
Хар дуппургъа тёкгенди назмуланы!
Ма былайда
Айтылгъанды арт сёзю,
Джау къолундан чыкъгъанды джигит джаны,
Табигъат да къойгъанды салыб тёзюм...

Ма былайда
Тас этгенди къайтмаздан
Адам улу бир багъалы уланын.
Джукъланнганды, осиятын айтмаздан,
Тау джангургъа джуудура субай санын.
Ахыр кюнде, тансыкъ ала Кавказдан,
Агъызгъанды -Машукга джюрек къанын.

Ма былайда
Сюеледи сын ташы,
Орналгъанды кеси атлы шахары,

Россияны кавказ джюрекли джашы
Иссисууда кьойгъанды акъ фатарын;
Къалгъандыла мында фахмусу, башы,
Таууладан кёб айтырыкъ хапары.

Ма былайда —
Кеси суйген джамагъат,
Джожьду мында энди аны душманы.
Джашайдыла Вера, Бэла, Азамат,
Учадыла мийикде тау кьушлары:
Тёлюлеге уа болгъанды аманат
Культурагъа музасыны кьошханы.

Ма былайда
Хар атламда аягъым
Аякъ ызын басама, деб турады.
Хар депбанны кырдысакъал джаягъы
Ол кёрючю чёбню манга бурады:
Гара ичсем, кетсе эсим къаягъа —
Хаман поэт кёз алымда болады.

Ма былайда
Мен бёркюмю алама
Лермонтовну фахмусуну алында,
Суймекликни саугъа этиб салама
Ёломсюзню кьабырыны джанында —
Суймекликни — бютеу таулу халкъладан,
Туугъанладан, туудукъладан, кьартладан!

ЁЛОМСЮЗЛЮК ЮЧЮН

Джашау суратла

1

Айтмагъыз анга, насыбсызды деб,
Сакъатды джарлы, аякъсызды деб.
Джашау шоркъасын бёлгенди беджен,
Хакъ кёлю бизден бугьубду терен.

Амма билебиз адамны кёлюн -
Излейди насыб, кетгинчи ёлюб.
Не ахсыннган да этеди умут,
Этеди оюм, кёзлерин джумуб.

Бу тиширыу да келди дунягъа,
Саным джарты дей, тала, уяла.
Чархлы арбачыкъ болду улоуу,
Мутхуз кюнюню этди оноуун.

Бюгюн барады арбасы чабыб,
Зки кьолундан чархла кюч табыб.
Сыркъыу джашчыгъы, сюелиб ёрге,
Ана кьойнунда ойнайды эрке.

Кесин джарлыгъа санамайды ол:
Сылайды аны джылы ана кьол.
Береги ана джюрек джылыуун,
Сакъат санында кьалгъан кьарыуун.

Бергенди анга ана толу кюч,
Кесинде джокъну да алыб ёнкюч.
Кесине табмай, балагъа табыб,
Табигъат салгъан кемликни джабыб.

Халат тюзелди, мындан ары джер
Джигит анагъа бюсюреу этер.
Юзюмез аны джашау тамыры,
Сансыз, иесиз кьалмаз кьабыры.

2

Алмышдан озгъан бир акъбаш киши,
Тойда джылыныб, кьалпагъын тешиб,
— Мен джашма! — деди. — Эй, шохум, чанчыл:
Ма бюгюн толду джашыма бир джыл!
— Къалай? — дедиле. — Къайсы джашынга?
Азаб алгъанса кьартлыкъ башынга!
— Биринчи бала туугъанды меннге,
Шагъат кесиди, огъай дегеннге.

Сау отуз джылны сакълагъан эдим,
Тамам тюнгиюлюб тохтагъан эдим.
Ахыры ёлдю сюйген биийчем да -
Къарангы болду кюнюм, кечем да.

Кечинмек излеи, юйдеги этдим.
Билмей тургъанлай муратха джетдим.
Берди табигъат меннге бир саугъа,
Мен сукъланмазча ёлгеннге, саугъа.

Бююн кёресиз, чачым къар кибик,
Амма джюрегим хакъ тулпар кибик.
Къыйын эсе да энди джаш болуу,
Къартайыу джолгъа салынды буруу.

Тохтады заман, шош болду саркъыу,
Сакълайма. Джаш а ойнайды сыркъыу.
Ол джашлыкъ кючюн береди меннге,
Болады тёлеу менден кетгеннге.

Кече ашыгыб чыгъама тангнга,
Кюзю орнуна къарайма анга.
Кёреме анда сабий бетими,
Ёлюмсюз джашаб турур дерtimi.

3

Бир сарыджилик аслан кёмлю къарт, —
Сакъал-мыйыкъны иерге чомарт,
Келеди, къонуб темир атына,
Джашыны джашын алыб алмына.

Велосипедни тутады тёрт къол,
Джашчыкъ айтады: «Акка дженгил бол!»
Къарт да къызыу бурады чархланы,
Джел да тарайды къалын чачланы.

Къанджалды акка — саулукъ иеси —
Болгъан джашлары — шашмайын кеси.

Тохта келикди кѳууанчны башы —
Ма джаш аккачыкѳ — джашыны джашы!

Акка болургѳа джокѳдула аны
Кѳалын мыйыгѳы, башында чалы,
Берчле кѳайнагѳан добар кѳомары,
Кѳарда кийиучю бѳрю тонлары.

Ол аккасыны сакѳал тюбюнде,
Кѳалмыкѳды бугѳуб эм услу кюнде,
Уму кѳолундан тутса акканы,
Джокѳду бир кѳоркѳуу — ким хорлар аны?

Элтеди аны акка джашаугѳа:
Халкѳны ичине, таугѳа не суугѳа.
Айтады хапар джигит ишледен,
Эсин айыра хомух тюшледен.

Мында да табды кѳарт кеси нюрюн,
Ючюнчю кере созду ѳмюрюн.
Юч кере тууду бирча тюрсюнде,
Барды бир огѳур тюгю юсюнде.

Сюймейди акка сайда джюзерге,
Джашауну джибин кѳысха юзерге.
Ма ол себебден кѳб этди кесин,
Ёлюмге кѳаршчы сюеб тѳлюсюн!

Терен бушуу

Кѳумукѳ эте, кѳралына бериле,
Джюз аджалы кѳез амында кѳрюне,
Совет Союзну Джигити да болуб,
Кѳайтыб келди лѳтчик туугѳан элине.

Чексиз кѳууанчы джюрекге тюйюле,
Тансыкѳ болуб анасына, юйюне,
Ашыгѳады майор эски арбазгѳа,
Элни сыгын ийисине сюйюне.

Ма онбеш джыл ол кетгенли аскерге,
Кюрешгенди эл да бираз ёсерге.
Къалмы джауну да джетмеди къудурети
Сау къайтыуну насыб джибин юзерге.

Келди джаш, кийиммери кёз алдай,
Ёшюнюнде Алтын Джулдуз джылтырай.
Чемоданнга ол джыялган саугъала
Анасына тюбер минутун сакълай.

Бир кесекден кёкенлени артындан
Бир джаш джыйын чыгыб келди къатына,
«Тохта, фрайер! Асыры учунганса», —
Деди гуждар, намысына къатыла.

Къомарында кёрюндюле бычакъла,
Бири алды чемоданны къучакълаб.
Орденлерин тартыб-тартыб юздюле,
Дыф дегенлей къоярбыз деб чанчакълаб.

«Эй, балала! Мен джау тюлме, джолдашма,
Бу элденме, сизни кибиб бир джашма.
Накъырдагъыз оюн тюлдю, ант этдир,
Мен барынга хоншума, не къарнашма...»

«Къарачыгъыз, акъ къаргъагъа, «хоншугъа»!
Аууз суунгу къоратма бошуна.
Къайда, «джигит», чурукъларынгы тешчи —
Джаланлай да джетамыкъса къошунга...»

«Мени былай джалан этиб къоймагъыз,
Бетигизни, бетими да джоймагъыз, —
Деб, джалбарды майор, джашланы сынаб. —
Фашистледен сау къалгъанны соймагъыз!».

«Энд ых десенг, чанчдыраса кесинге! —
Деб, оноуну биреу салды эсине». —
«Да, сора...» деб, майор тешди чуругъун,
Джигит кёзлерин къарата терсине.

Башлы чурукъ сауут болду къолуна,
Эй силдеди майор солдан онгуна.
Талай джашны уруб джыкъды, чартлатды,
Тутханларын тизиб сюрдю аллына.

Эл Советге элтиб джыйды аланы,
Терк огъуна табдырды къачханланы.
Хапар айтыб, халны ачыкъ этгенлей,
Бир къалтырау тутду джашда санланы.

Ичин ачыу, тышын джарсыу алдыла,
Ол сант джашла кетмез бушуу салдыла.
Элчиле да, джыламаучу джигитни
Тыялмайын, къыйынлыкъга къалдыла...

Кертмелиде

Къызгъан кюн сууда джуунады,
Бюркеди накъут чачындан,
Инджи шоркъаны суурады,
Джыйыб минг нарзан тамчыдан.

Хауа элекде сюзюлгенди.
Джашнайды джашил Кертмели.
Кёкню къыйыры юзюлгенди
Кириш мычхыга джетгенлей.

Нарзан а джолун боягъанды,
Тёкгенди ётгюр хауасын.
Къая нызыны аягъанды,
Сюйгенди дюрген баласын.

Асыл джорукъга бойсунады
Мында хар ёсюм, хар бир джан.
Мыдах бет алыб ахсынады,
Келсе тонаучу джюйюсхан.

Бери ашыгъыш ол келеди,
Зауукъ табарга термилиб.

Хата этерге тириледи,
Кефли да болуб, керилиб.

Къара: джѳгечик джыгъылгъанды,
Джатады, сыныб къайынчыкъ.
Раса мурджаргъа джыйылгъанды,
Агъады нызы чайырчыкъ.

Гара кѳзлеуде безирейди
Чагъыр шишаны къагъыты,
Джангы багушда тютюнлейди
Осал мизамны кѳб заты...

Чомарт джуртха онг теджейик биз,
Кечсин джангылыб келгенни.
Алай а къалай кечейик биз
Чегет ирият бергенни?

Къалгъан — ѳтюрюк

Сабийле — джашауну джанлары,
Аланы турайыкъ кѳлтюрюб.
Сабийле — огъурну танглары,
Сабийле, къалгъан а — ѳтюрюк.

Ким нени ишлеген эсе да,
Саулугъун, заманын ѳлтюрюб,
Дунияны кючлеген эсе да,
Сабийле, къалгъан а — ѳтюрюк.

Джюз джылны джашагъан эсе да,
Кесине кѳб акъыл бѳлдюрюб,
Дунияны ашагъан эсе да,
Сабийле, къалгъан а — ѳтюрюк.

Кесинги айнытхан эсенг сен,
Кечиннгенсе, бола кюлкюлюк.
Махтаныренг, сабий ѳсдюрсенг,
Сабийле, къалгъан а — ѳтюрюк.

Атынгы айтдырлыкъ да, къалмыкъ да —
Бу джашау иннетге кертилик.
Хорламлы, ёлюмсюз эталлыкъ да —
Сабийле, къалгъан а — ётюрюк...

Уятма мени

Сен уятма, уятма мени:
Эсими ашыргъанма кери.
Джюрегим да къалкъыйды, бугъуб,
Кюндеги къыйындан къутулуб.

Сен уятма, теждеб бир насыб,
Кёзлерим турсунла къысылыб.
Джокъду кюч джукъуну дженгерге
Бу сууукъ, боранлы ингирде.

Тюшюмю да сен бёлме, ая,
Мен барама кетиб, узая.
Къыдырама сейир джуртлада —
Таулада, тюзледе, сыртлада.

Узатама кюннге къолуму,
Эсеблейме анга джолуму.
Джууунама джаугъан нюрюнде,
Эм чууакъ кёгюмю тюбюнде.

Ашыкъдырма, джаным солусун,
Зауукъдан толуракъ тогъусун!
Бир да къоркъма, джетмез кёлюме:
Къайтырыкъма тюшден тюнюме.

Джел бла китаб

Шуу деб, джетиб,
Терезеден бир джел кирди,
Кау-куу этиб,
Къагъытланы чачды, сюрдю.

Джелбаш киши
Джазмагъан къалды бир китаб,
Джелни иши —
Чакъды аны, тишин къадаб.
Эй аудурду
Кёк китабны акъ бетлерин,
Хайда урду,
Тик чюйюрдю этеклерин.
Китаб керди
Анга сейир суратларын,
Теджеб кёрдю
Суратланган муратларын.
Джел а андан
Къагъыт джыртсам, деб къадалды,
Джазылгъандан
Чырт хапары болмай къалды.
Джукъ юзмеди
Философну сёзлеринден,
Джукъ сезмеди
Джаш поэтни сезгенинден.
Къойду кюлюб
Джел джукъусуз тумакълагъа,
Кетди сюрюб
Къуу букъуну къулакълагъа.
Джабды китаб,
Джелге таратхан бетлерин,
Джашырды ол
Терен джашау иннетлерин.

Излей эсегиз...

Кёб джашарымы излей эсегиз,
Узун ёмюрлю беригиз юйюр.
Джюзджымыкъ аккам, этмейин юр-сюр,
Тепсесин тойда, кёре кесигиз.

Телевизоргъа къарасын амма,
Джырчыны таный, артистни сюзе.

Тобну, хоккейни хапарын тизе,
Хоншусу бла даулашсын акка.

Ата-анама акка чамлансын,
«Джашымы кёзюн нек ачмайсыз!» деб.
Велосипедге мени да силдеб,
Кеси да миниб, джолгъа атлансын.

Мени къатыш тоб ойнасын атам,
Гома да ура, чабыб да оза.
Кёлге секириб, кючюне база,
Джюзюб, ызымдан джетсинчи анам!

Ма ол сагъатда этмегиз ишек
Ёрлеригиме чабханлай джюзге...
Къагъыт — къалам да берирме сизге,
Бизни юйюрню бир тергегиз деб!

Атыма

Джаннган отну садакъ кибик джыраса,
Джюгенни тартыб, алгъа учунаса.
Ачы джелчик, къобуз къылча, къалтыраб,
Сызгырады, къулакъ джанымы тараб.

-Исси къанлы, джансыз, ётгюр къанатлым,
Къазауатчы тенгим, джохарджал атым!
Уруш тохтаса, сылаб, сыйпаб, сени,
Бошларма айылынгы, джюгенинги.

Аш берирме, суу салырма алынга,
Эй къарарма туягынга, налынга:
Бек хазырма мен кёлюнге джетерге,
Къабынымы арада тенг этерге!

Тенг этейим- олду бизге тыйыншлы,
Тенг сынайыкъ насыбны эм къыйынны.
Ат болсанг да, адам къастны билесе,
Джашаргъа сен да менича сюесе!

Джюджекчик

Тауукъну тюбюнден
Гаккысын алдыла,
Бир башха тауукъну
Амлына салдыла.

Гаккыны анасы
Сескекли кычырды,
Гурт-гурт деб джатхан а
Гаккыны джашырды.

Сынады гаккычыкъ
Чайкъауну къарыуун,
Анада джюрекни
Бералгъан джылыуун.

Тенглери къатыш ол
Джашаугъа сайланды,
Гаккыны ичинде
Джюджекге айланды.

Эшитгенлей джашады
Тауукъну ауазын,
Аялу къанатын,
Аналыкъ хауасын.

Ма тешди джюджекчик
Гаккыны къабугъун,
Тауусду, баям, ол
Къабукъда зауугъун.

Юсчюгю кебгенлей,
Тышына къарады,
Нёгери джюджекни
Кёзчюгюн марады.

Тыркъ деди да, къакъды
Ол инджи кёзчюкню,

Ангыламай чачды
Табакъда кёлчюкню.

Гитчечик джашлыкъдан
Кёб затха урунду,
Ётмекге да чанчды
Ол ийне бурунну.

Ой, сейир-тамаша:
Джаратды ётмекни, —
Сора ким юретди
Ётмекге джюджекни?

Къобарды да алды,
Кюрешди джутаргъа,
Джашауну тамырын
Къатыракъ тутаргъа.

Экинчи кюн чабды
Багушну къатына,
Тебседи да, атды
Кюлчюкню артына.

Танытды балачыкъ
Адетин, намысын,
Чыкъгъанын, курсланы
Гаккыда тауусуб.

Милион джыл анга
Келтиргенди сынама,
Чемерлеб, хар несин
Билегенди сыйдам.

Алай да болады

Чыкъдым бир кюн мюйюшге,
Шайтан джел джетди.
Мен киргинчи туююшге,
Бёркюмю элтиди.

Къачды къалпакъ, кириб джан,
Батмакъ кёл таба.
Арыдым мен иги танг,
Ызындан чаба.

Барды ол согунчакълаб,
Алдай кёзюмю.
Къалдым джерни къучакълаб-
Джунчур кёзююм.

Бёркюм менден къутуладу,
Кёлге секириб.
Юсюмю къагъа, турдум,
Анга джекириб.

Джелкем, къайыкъча, джюздю
Сылчыкъ кёзлеуде...
Джазыудан умут юздюм
Ма ол кёзюуде.

Джашау джезин кёб кере
Алай ачады.
Насыб деген, ёпкелеб,
Алай къачады.

Ашыкъ, ашыкъ!

Алгын...заман
«Бара» эди,
Джол да узун,
Къара эди.
Джашлыкъ тойда
Кете эди,
Къартлыкъ къалкъыу
Эте эди.
Джыл деген зат
Ёмюр эди,
Мыдых джаннган
Кёмюр эди.

Энди... заман —
Учхан джулдуз,
Къайда кече,
Къайда кюндюз?
Айны, джылны
Санаб кёрме,
Булджунуугъа
Минут берме.
Эртден-ингир —
Кюнюнг кетди,
Кюн бла кече —
Сутканг ётдю.
Джай-къыш, джай-къыш —
Ма заманынг,
«Тохта!» дерге —
Джокъ амалынг.
Ашыкъ, ашыкъ:
Хар атламы
Орунлу эт,
Эт хорламы!
Эслеб къара:
Учхан заман
Озду сени,
Озду тамам,
Седиретди
Болджалынгдан,
Берди хапар
Аджалынгдан.
Джарты джолда
къалдынг тозуб,
Ишинг кёбден
Кёлюнг азыб.
Он джыл болгъан
Сени джетди,
Гений — узакъ
Озуб кетди.
Сен къобхунчу,
Эснеб кючлю,
Космос кеме
Айгъа тюшдю.

Ашыкъ, ашыкъ,
Джет заманны,
Пашасы бол
Сау аламны,
Къадал, джерле
Хар минутну —
Хар минутда
Бир умутну!

Шынкъарт

Төгюлюб къарт, джаш
Джашил талада,
Джанады шынкъарт,
Ойнай арада.

Бишеди тишлик,
Эрий, чырылдай,
Сакълайды киштик,
Дамсыз къымылдай.

Къызгъанды джашчыкъ,
Отну ышыра,
Мухар Гаккашны
Отдан джашыра.

Тютюнню чууакъ,
Кёксюл лауданы
Чайкъайды къургъакъ,
Ёзен хауаны.

Иеди кёкге
Бурма толкъунла,
Келгинчи эбге
Чийсил отунла.

Харбызча къызыл —
Бети Муратны,
Джагъады къызыу
Мурат шынкъартны.

Тютюн а - амма,
Сюйюб ариуну,
Атады анга
Кёксюл джабыуну.

Къачханлай Мурат
Исси хауадан,
Кёб сейир сурат
Кёрдю талада:

Къарамда харла
Къалтырайдыла,
Кинода халгъа
Бек ушайдыла;

Терекле, къошла
Бююледиле,
Кюмюмде ташла
Секиредиле;

Бир къоян ауруу
Тийиб ол джаргъа,
Табмайды къарыу
Кесин тыяргъа...

Джашчыкъны эси —
Бу кенг экранда.
Апсаты кеси
Майна ол ранда!

Къарайды бурху,
Санаб кертиге,
Гынтдылы, гырхы
«Мульти-пультиге».

Хар ким да кийиб
Тютюн пердауну,
Сынайды сюйюб
Сейир кёзбауну.

Солуйду джаш, къарт
Джашил талада,
Арада — шынкъарт,
Тыбыр тамада.

Борч толтуруу

Салкъын аяз кече узуну
Уруб турду,
Аууз джабмай, кючюк анга
Юрюб турду.
Да не этсин? Аны ючюн
Багъылады,
Мюйюшде ол аны ючюн
Тагъылады.
Олду борчу. Борч керекди
Теленирге —
Хап-хап дерге кыйынмыды
Юренирге!
Юренгенди тууар-туумаз
Анасындан,
Тогъугъанды джадалыкъны
Хауасындан.
Эй-эй, кючюк обурчукъду,
Тюдю тели:
Басады ол иесини
Тели келюн!
Минут сайын тюшюреди
Бир джашау бал:
Юр, джанчыгъым, джангыз тюлсе,
Къарыш, къадал!

Джандар бал къошда

Джандар келди бал къошха,
Берекети бар къошха.
Сюйюб балгъа батаргъа,
Таууш этди Сапаргъа:

— Эй, джыгыра, бери кел,
Мени балгъа бир джибер!
Къайсы четен мамырды,
Къайсы юйюр сабырды?
Тагъыб тору мыжыгъын,
Джаныулады мыйыгъын.
Сора айю шекели
Ачды башын четенни.
Сапар кенгден кычырды:
— Джутунгу бас, сен зылды,
Бал табмазса — табарса,
Ачыны уа къабарса!
— Э-хей, Сапар, къоркъма сен,
Татлыгъа бир джетелсем,
Андан къаба билликме,
Дамын таба билликме...
Ийнаныб къой сёзюме:
Бал таракъны кёзюме
Мен джангылыб элтмезме,
Чола къабыб кетмезме!
Сора этди аждагъан
Бал четенни дардагъан:
Алыб къакъды таракъны,
Чибинлерин таралтды.
Ачхынчы джут ауузну,
Къабхынчы бал къауузну,
Чибин джыйын къутурду,
Бал кюсеген тутулду;
Кёбдюле кёзю-къашы,
Къолундан тюшдю ашы,
Джан-джанын сермей-талай,
Ёкюрдю, салыб хахай.
Хансха къачды — сюрдюле,
Кесин чанчды — сюрдюле,
Бетин джабды — урдула,
Суугъа чабды — урдула!
Башын атды Сапаргъа,
Ол къачырды фатаргъа,

Къолгъа кёсеу алдырды,
Джанын кючден къалдырды...
Сора чибин юйдеги,
Аскер кибики юйдеги,
Чабды тору мыжыкгъа,
Ушады ол шыжыкга:
Арты-алмы секирди,
Ауузлугъун кемирди,
Тартыб юзюб джюгенни,
Къачды ёрге ёзенни, —
Чибинле уа — ызындан,
Чибинле уа — ызындан!
Булут болуб юсюне,
Джандарны ийисине! .
Таладыла, урдула,
Сыртында шын турдула,
Шашхынлы алашаны
Къалмады эс ышаны.
Джандаргъа ачыуларын
Андан ала, ууларын
Зыкъы атха ийдиле,
Дыгъысына тийдиле,
Къутулургъа — не къарыу!
Атха отду хар бир уу:
Джыгъылды ол, джан берди,
Кенгке бурнун кенг керди...

* * *

Болумсузну къолунда,
Оюмсузну къолунда,
Адам, мал да джарсыйды,
Айтыгъыз — ол не сыйды?
...Тёлеу тюшдю Джандаргъа,
Башы къалды хапаргъа.
Энди балдан джанлайды, —
Ма биз эшитген алайды.

Стадионда

1

— Ай джазыкъла, — деди амма, —
Бир къарагъыз бу ишге:
Сюредиле сылхыр тобну
Башларына бедишге!
Уму джашла... сабийлеча...
Аркъаларын тер басыб,
Чабадыла ёлюм-къара,
Табанлары джер къазыб.
Туз къатханды сыртларына,
Урадыла ичлерин,
Андан эсе салсала уа
Бир тюз ишге кючлерин!
Туура, къаргъа союлгъанча,
Бу басынган халны кёр.
Ит иесин танымайды —
Хар ким хагок, кюнтёгер!
— Эй-эй, амма, чамланмагъыз, —
Деди бир джаш алайда, —
Ашыкъмагъыз, махтарыкъсыз
Бу оюнну хар къайда:
Къартланы да джаш этеди
Ма бымай къалабалыкъ,
Бери келгенде болмайды
Не гурушха, не къылыкъ...
Кет-кет ары, махтамай а! —
Деди амма. Олсагъат
Джер тебрениб, джел къобханча,
Гюрюлдеди джамагъат.
Харс урдула, сызгъырдыла,
Къозгъалдыла адамма.
Чыдаялмай, кёлтюрюлюб,
Бойнун созду къарт амма.
Къучакълады тенг тенгчигин,
Эслемейин чимдеди.

Арта тургъан алдагъына:
«Ким хорлады, ким?» — деди.
Къозулу къой мангырады,
Чыпчыкъ базар уянды,
Аягъында тохтамагъан
Тохтагъаннга таянды.
Биреу алда олтургъанны
Бёркю таба узалды,
Джаш къызчыкъ да нёгерини
Джагъасындан къадалды.
Эси кетиб тоб оюннга,
Харс уругъа ашыгъа,
Басды шофёр папиросун
Устазны къаб башына.
Башын сюртюб джыйырылды —
Да не эди амалы?
Къайырылыб, сёз айтыргъа
Джетмей къалды заманы...

2

Халкъ шош болду. Семиз киши,
Терин сюртюб, басылды.
Тобчулагъа сукъланнганын
Джашыралмай, ахсынды:
— Насыблыла... Биз а — тёнгек...
Да, тоб хайыр береди.
Мени уа, ала чабсала,
Эринирим келеди.
Джаяу болмай, худжу тобну
Атла бла сюрселе,
Мотоцикл, велосипед —
Бир мадарын кёрселе...
Техниканы ёмюрюнде
Неди талакъ тургъузуу?
Андан эсе лагъым эт да,
Моторланы бур къызыу!
— Алах айтмасын! — деди да,
Тюйдю амма къашларын. —

Алайсыз да сындырырға
Хазырдыла башларын.
— Аман аууз ачма, хоншум,
Алай болуб да къалыр:
Къартлыкъ неден къоркъа эсе,
Джашлыкъ анга къадалыр...

Мотобол

1

Заманыбыз — заманланы
Эм къутурган заманы,
Адамыбыз — джур тюшлени
Тюн этиуню адамы!
Айтма таурух, ол джашауда
Бир да керти болмаз деб.
Этме мурат, алай акъыл
Кишиде табылмаз деб! —
Эки джылдан чыкъды къайгы:
Хахай, марджа, мотобол!
Антым, келиб кълды дейме,
Амма къоркъган ма бу джол!
...Шахарчыла, ырхы болуб,
Стадионнга саркъдыла,
Билет излеб, орун излеб,
Тёгерекге чабдыла.
Къартмы дейсе, джашмы дейсе,
Рахын, асхакъ, ауруган —
Учундула, къланат битиб,
Къайда талган, арыган!
Джашчыкъла уа — сыркыу миллет —
Кълондула бутакъларға,
Кълыстадыла чыпчыкъланы
Мотоболсуз садларға.
Стадионну ичи бла
Адам хуна салынды,
Джашил тала төрт джанындан
Ортагъа терк алынды.

Аралыкъда — мазалы тоб,
Эки джерде — ворота.
Джыйын-джыйын болуб тура
Джигит джашла талада.

2

Ма башланды. Машинала
Ачы таууш этдиле,
Сингир джашла, гюрюлдешиб,
Тобха дженгил джетдиле.
Улудула моторлары,
Джайдыла букъу, тютюн,
Сермешуню чарс джелинден
Мутхуз бетли болду кюн.
Тоб секирди, асланладан
Къачды, башын къутхара.
Къайда къарыу? Терк джетдиле
Хырыдашыб, джутлана.
Кими ары, кими бери,
Ёшюн уруш, тартышыу,
Чархха кысыб, алыб къачыу,
Джолну кесиу, къатышыу.
Вратарь турду, тобха къатыб,
Кишдик халгъа киргенлей.
Тобну иймей къайтардыла, —
Кетди джыйын сюргенлей.
Къарагъан халкъ бир солуйду,
Бир тыяды тылпыуун,
Сызгъырады, кычырады,
Билдиреди къоркъууун:
— Эй-эй, Тула ычхынады,
Ой, урады бизге гол!
— Ай-да, Васька, атыл алгъа! —
Ма алайды мотобол!
— Къара, къара! Ура, ура!
Эй, Тулагъа урдукъ гол!
Терек, таш да силкиндиле —
Ма алайды мотобол!

Кеме киби́к чайкѳалады
 Стадионну таласы.
 Бир эсебсиз тилленгенди
 Мында адам баласы.
 Кѳзлеуде кѳум кѳайнагѳанча,
 Кѳатышады стадион.
 Экинчи тайм бошалады —
 Эшта, бизбиз чемпион!
 Моторма деген кѳызгѳанды,
 Джюрекле — андан да бек.
 Хы... сюдю созуб сызгѳырды —
 Кюкюреди чууакъ кѳк:
 Адам хуна кѳалтырады,
 Чачылды ол оюулуб,
 Джигитле таба чабдыла,
 Джан басханла кѳуюлуб.
 Джетдиде, кѳуршаладыла,
 Сермедиде джашланы,
 Кѳкге-кѳкге атдыла
 Аякѳларын, башларын.
 Кѳол аязда тепсетдиде,
 Бирин джерге джетдирмей,
 Бымай кѳууанч бергенлени
 Не этсинле кѳлтюрмей!

Амма айтды: «Ай, таланнган,
 Шашдырады джамагѳат:
 Кѳыямат махшар тюл эсе,
 Кѳрмегенме бымай зат!»
 Эки киши сѳлешдиде:
 — Сюйсенг, махта, сюйсенг, сѳк, —
 Деди бири, — хорлам ючюн
 Тартарыкѳма бир кесек...
 — «Эшек билген — арба джол» — деб,
 Сен да аны тутаса,
 Кѳууанч болсун, бушуу болсун —

Чабыб, андан джутаса...
— Ёчге тюшдюнг, Жора, — деди
Дагыда бир алауган, —
Эшта, этерик болурса
Хорламны сен бир «джуугъан»,
Къайтханлагъа хар атламда
Тюбейдиле танышла,
Хорлам алмы командагъа
Этедиле алгышла.
Кёрмегенле сорадыла:
Ким хорлады, деб, бу джол.
— Биз хорладыкъ! — Ай машалла! —
Ма алайды мотобол!
Амма уа тири келеди,
Джаш бет да алгъанды ол,
Джаратханды тоб оюнну —
Ма алайды мотобол!

Тоймакълыкъ

Хант юйден келген ийисге алдана,
Айланады тегерекде талай ит.
Уму, гитче, къара, къолан- алада
Джокъду дериксе не къайыр, не джигит.

Талашыр борбай да джокъду. Адамгъа
Тилекчи кезлерин джахил къарата,
Хар озгъанны джалбара да джарата,
Басынадыла ала таш орамгъа.

Турадыла алай эте факъырла.
Машинаны алындан кючден джанлай,
Къоркъутайым, деб этсенг бир накъырда,
Къачадыла, къансый, буюгъа, джылай.

Бир кюн эшигин ачдыла арбазны,
Арбазда уа —тепси тюбле, ашарыкъ...
Ит сюрюуден джибердиле биразны,
Джут сюрдюле, кезлери кердю джарыкъ.

Ашаб-ичиб, иги кесек турдула,
Къарын этиб, керпеслениб, силкиниб,
Къабханлары сыйынмай, къутурдула,
Талашдыла, ары-бери секириб.

Эс бёлююз ахырында болгъаннга:
Хамхотларын къаратыб тешикледен,
Мымык атыб юредиле озгъаннга, —
Ким да къоркъар амай къайыр итледен!

* * *

— Ма бу къылыкъ кёб адамда джашайды,
Кёрген кёргенин этгеннге ушайды.
Эслесем да халны былай болгъанын,
Билмейме аны ким кимден алгъанын.

Джашлыкъ

Ёлгеннге да кюлюкдю джашлыкъ,
Эниклей да билликди джашлыкъ,
Джашаугъа ийнанныкъды джашлыкъ,
Мардагъа къыйналыкъды джашлыкъ.

Ашхылыкъ алмындады — насыб,
Кёб инджиу артындады — насыб,
Джюрекни учурады насыб,
Джашаргъа чакъырады насыб.

Джашлыкъда хар къабын да — татлы,
Чапхын да, къапхын да — татлы,
Таш башында джатхан да — татлы,
Сюркелген да, джортхан да — татлы.

Ол, джашлыкъ, чарларгъа да — хазыр,
От болуб джанаргъа да — хазыр,
Буз болуб эрирге да — хазыр,
Джигитлей ёлюрге да — хазыр.

Тенгликни ол излейди керти,
Шохлукъну эркелейди керти,
Рахатлыкъ деб даулайды керти,
Тикликни табалайды керти!..

Джангыдан

Дунияда эли джыл джашадым,
Кёб джерни туз-дамын ашадым.
Джашауну джукъасын-къалынын
Айыргъан инсаннга ушадым.

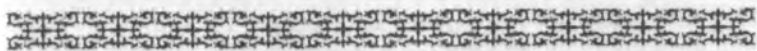
Ол джарым ёмюрню ичинде
Аз болду айыбсыз кечинген.
Изледим тюзлюкню тамырын
Келгени чакълы бир кючюмден.

Тюзлени, тиклени да сырдым,
Джюз джерде ызымы къалдырдым.
Адамны осалын, такъылын
Эджиклей, мыйымы талдырдым.

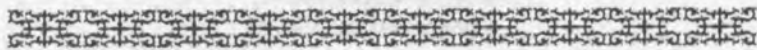
Сюркелеме кеси ёмюрюм,
Бир да болмай джагъым, ёкюлюм.
Джашауну суундан ётерге
Мен табалмай къалдым кёпюрюн.

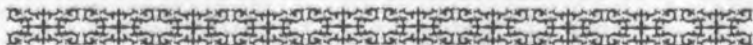
Сабийлей саркъдыла джымарым,
Макъамсыз къалдыла джырларым.
Мен акъыл-балыкъгъа джетерге
Тот болукъ болурла хырларым.

Ай медет, бош кетди заманым,
Джашнаялмай къалды сабаным.
Кёчейим джангыдан эгерге
Биринчи классны тамалын...

САЪИЙ
ҶАЪМУЛА

Алма терекчик

Муратны садында
Бир алма терекчик
Джазында сууланды,
Айырды кёб чирчик.

Кюн берди джылыуну,
Джашилдим джел къакъды.
Ол назик терекчик
Тюз кърмашча чакъды.

Хар гитче булчукъда
Туудула алмала,
Бутакъла, ийилиб,
Болдула зырмала.

Мазалы алмала,
Къызарыб, кёгериб,
Эмдиле ананы,
Бир-бирин тебериб.

Адыла къраруун,
Ашауун, къуатын.
Терекчик толтурду
Аналыкъ муратын.

Кюч алыб, тенглери
Кердиле къашларын,
Мийикге кёлтюрюб,
Силқдиле башларын.

Джюздюле хауада
Семирген чапыракъла —
Къаралдым джашиме,
Шатыкла, омакъла.

Терекчик а джатды,
Гурт тауукъча, джерге,
Унутду зауукъну
Кесине теджерге.

Чапырагъы да арыкъ,
Джетеги да чыркым,
Кетмеге эди джюк
Белчигин чорт къыркъыб.

Къараялмаса да
Къарамда таулагъа,
Ёсдюреди суююб,
Муратха саугъала.

Муратчыкъ да аны —
Бу чомарт шохчугъун —
Тансыкълайды, сылай
Хар халал булчугъун...

Биринчи къар

Майнама, къар эшикде,
Ма, Ляпуни бешикде —
Экиси да чыммакъла,
Джангыла, джумушакъла!

Эшикде къар джылтырай,
Бешикде Дидиу джылай,
Гугурук да къычыра,
Юйге къонакъ чакъыра.

Полда кишиу сойлана,
Балачыгъын ойната.

Шорбат чыпчыкъ терекде,
Кёзю тары челекде.

Ляпуни бек гитчечик, —
Юч айгъа келген кючюк —
Терезеден къарады,
Эки кёзю къамады.

Джыйды, тюйдю къашларын,
Джашырды къакъышларын,
Келсе да «ы-гы» дери,
Бурулду къардан кери.

Къар а джарыкъ кёрюндю,
Гитчечикге суюндю,
«Къоркъма» — деди, кёл эте,
Ляпуниге юрете:

«Гыкка-бурху, къоркъма сен,
Хайда ёс, джаша эсен,
Бол насыбы тыбырны,
Тюбеширбиз джюз джылны!»

Ляпуни да ышарды,
Ариу къаргъа кёл салды,
Сакъларыкъды энди ол,
Хайда джау, къар, дженгил бол!

Эки толгъан ай

— Чабыб барсам, — деди кызчыкъ,
Ай да учуб келеди,
Мен къарасам, тохтаб азчыкъ,
Ол да, тохтаб, кюледи.

Кёлеккеми джерге джыгъыб,
Мени кёзуй турады,
Биз къачханлай, ол, ашыгъыб,
Ызыбыздан кёуады.

Бугъарыкъма андан, суйсем,
Хайда, сюрсюн ёзгени,
Мен дыбыртлаб юйге кирсем —
Табмай къалыр ол мени!

— Унут амай дертчигинги,
Сен алыб къой эсинге:
Ушатады бетчигинги
Толгъан ай да кесине.

Къачма, къачма: ай джангызды,
Джокъду сенден кетери,
Акъ джаякълы айбат къызды —
Джерибизни нёгери.

Къачыб букъсанг, кёрюрсе сен:
Ай бурулур джолундан,
Кириб келиб терезеден,
Тутар сени къолунгдан.

Сени къатыш кюлюр, ойнар,
Гинджилени джубатыр,
Айтыр сейир белмяу, ийнар,
Тюшлеринги джарытыр.

Къууаныб бар сен юйюнге:
Алдады нюр тёгеринг,
Ай болукъду ёмрююнге
Сени суйген нёгеринг!

Мурат бла чабакъчыкъ

1

Бир кюн джашла ау атдыла,
Сууну алын тыйдыла,
Иги кесек чабакъчыкъны
Челеклеге джыйдыла.

Тутулгъанла, тыпырдашыб,
Челек сууда джюздюле,
Ауузларын ача-джаба,
Кёзчюклерин сюздюле.
Тар сауутда сау чабакъла
Сатылыргъа келдиле,
Мурат бла анасы да
Алагъа эс бёлдюле.
Ичлеринден бир талайны
Сайлаб, сатыб алдыла,
Сууу болгъан табакъ бла
Тапхачыкъгъа салдыла.
Кюн ортагъа дери ала
Термилдиле, сындыла,
Бир джангыздан къалгъанлары
Башдан-аякъ тындыла.
Бу да ёлсе, барын бирден
Къууурурбуз, дей Мурат
Эркелетди сау чабакъны:
«Ариуса сен, суу-сурат!»
Ингир болуб, къарасала,
Ол, ёмейин, сау тура,
Кёзчюклери джарыкъ джана,
Джюрекчиги аз ура.
Къалгъанланы кёзлери уа
Мутхуз болуб, ау тартыб,
Ауузлары кенг ачылыб,
Кеслери да — сир къатыб...
— Мачы, Мурат, муну ёлтюр,
Мен ичлерин джарайым,
Исси джауда чырылматыб,
Алынга терк салайым, —
Деб, анасы сау чабакъны
Джашчыгъына тутурду,
Ёлелмеген джесирчик да
Бел къатдырды, баш бурду.
Муратны уа, кёзю кыймай,
Аны джанын алыргъа,
Ашыкъды ол тенгчичин
Суугъа дженгил салыргъа.

Сууда солуб, чабакъчыгы
Эс джыяргъа кюрешди,
Кемсиз татлы кюн джашаугъа
Ол джангыдан илешди.

2

Шоку анга чибин тутду,
Атды къуртла, ётмекчик.
Хансла салды бугьунургъа,
Къуйду туючюк, кебекчик.
Кече джатмай, кёб къарады,
Аны халын сынады,
Сапын кибики сыйдам сыртын
Къолу бла сылады.
Къуурулган чабакъланы
Ашадыла, тойдула,
Тюрсюнлерин, татыуларын
Терк унутуб къойдула.
Джесирчик а сау джашайды
Не челекде, не тазда.
Мурат анга кёл ашайды,
Джюзмесе да ол хазна.
Эслемейди къуртланы да
Терен бушуу этгенден.
Унутады Мурат дерсин
Эси анга кетгенден...
Бир кюн Мурат, анасы да
Тюкенлеге кетдиле,
«Чабакъ-бурху юй сакъласын» —
Деб накъырда этдиле.
Къалды джесир, тазда джюзе,
Азабда кюн ашыра,
Джашаууна саудан кюе,
Бир умутун джашыра.
Кёб къалдым деб, ажим эте,
Къайтды джашчыкъ фатаргъа,
Босагъада чабакъчыгын
Аздан къалды басаргъа.

Толу таздан чартлаб чыгыб,
Полгъа тюшген эди ол.
Бир тамчы суу джокъ юсюнде,
Къуппа-къургъакъ эди пол.
Тура эди, кепислери
Сыныб, джерге джайылыб,
Чибинле да кезюн ашай,
Солуучугъу тыйылыб...
Джерден алды джашчыкъ аны,
Эрке сёзле мурулдай,
Рахын санын тартды чабакъ,
Къанатчыгъы кымылдай.
Суугъа ийиб, джазыкъсына,
Къараб турду халына,
Къалай бирни термилди деб,
Олтурду таз джанына.
Эй, тарлыкъдан къутулайым,
Деген кёре эдим бу.
Тар азабдан кенг палахха
Тюшген эди бек толу.
Джангыдан суу къуйду Мурат,
Джангы азыкъ-аш берди,
Кёб да турмай, чабакъчыкыны
Тирилгенин эследи.

3

Къууанч этиб, айтды джашчыкъ:
«Бу туугъанды ёлмезге!
Муну барды эркинлиги
Энди азаб кёрмезге!
Джаны бымай тезюмлюню,
Бымай ёчдю джашаргъа
Адам кёлю къалай барыр
Тутаргъа, не ашаргъа!
Элтейимчи уму суугъа,
Термилмесин бошуна,
Энди аугъа тюшмезча эс
Джыйгъан болур башына».

— Къутукъгъа, — деди анасы, —
Ийиб къойсанг ашхыды:
Къарай, кёре турлукъ эдинг,
Чунгур а бек ашлыды.
— Ай-я: къутукъ суу аманды,
Ийислиди, кирлиди,
Джюзмеген зат джокъду анда,
Бети да бир тюрлюдю...
Алай болса да алды суу,
Анда джашаб кёрсюн деб.
Шохчугъун ол салды ары,
Бир тюз хапар билсем, деб.
Тюрленмеди. Амма ачдан
Бош болганды хар джиги.
Къайда муну добарлыгъы?
Джукъаргъанды этчиги.
Сора, элиб чабакъчыкъны,
Ийди терен къутукъгъа,
— Джаша, семир, — деди анга, —
Чырт къайгъырма бир джукъгъа!

4

Андан ары дайым кюнде
Мурат келиб къарайды,
Кёрсе, кёрюб тоямайды,
Хар халисин сынайды.
Кёрмесе уа, кюзгю тутуб,
Кюн таякъны тийдириб,
Джарытады сууну тюбюн,
Кёб излейди ийилиб.
Ма ол халда талай айны
Мурат турду джубана,
Чабагъыны джашаууна,
Ашаууна къууана...
Джангур джаумай,
кюн къыздырды.
Къутукъдан суу алдыла.

Хоншулары тахталагъа
Андан къуюб бардыла.
Суу кир болду, чабакъчыкъ да
Кёрюнмеди ичинде.
Кече-кюн да олду тургъан
Муратчыкъны эсинде.
Бир джол Мурат, элге кетди
Къайтыб келди тёрт кюнден.
Келир-келмез эшитди хапар
Чабагъыны юсюнден.
— Кёрдюм, — деди анасы. — Сен
Кесинг да бир кёр барыб:
Тура эди сууда къалкъыб,
Къарынчыгъы агъарыб.
— Ийнанмайма, — деди джашчыкъ: —
Шохум алай бош ёлмез.
Амай кёбден къалгъанды ол,
Бир аджалгъа бой бермез!
Чабыб барды, мутхуз сууда
Эслерб къойду — сауду, сау:
Сыргъалары солуйдула,
Бир таджалды — сауду, сау!
Алай а суу азайгъанды,
Сегиз-тогъуз челекди.
Бу къоркъуудан чабакъчыкъны
Къутхарыргъа керекди.
Тенгчигин да болушдуруб,
Сууну теге башлады,
Зыгъыр къатыш чабакъны да
Бачха таба ташлады.
Ханс ичинде, пружинача,
Ол шын турду, тыпырдаб,
Къанат таууш этди къызыу,
Кёлчюкледе чыпылдаб.

Терк огъуна чабакъчыгын
 Тутду Мурат, къууаныб.
 Тенги чабды, бери сал деб,
 Банка бла суу алыб.
 Суугъа салыб, ол ашыгъыш
 Къобан таба тебреди.
 Джолда анга тенглеринден
 Талай джашчыкъ тюбеди.
 Къараб, кёрюб, къычырдыла:
 — О-о, бу залим затды! — деб. —
 Семизден да чачылады,
 Къабаргъа бир табды! — деб.
 — Огъай, — деди Мурат, — муну
 Ашаб, зауукъ кёрмезме,
 Ёлмей туруб, бу шохума
 Бир къыйынлыкъ бермезме!
 — Джангызчыкъды... Сау къалдырсам,
 Джаяр джюз минг баланы.
 Бу джашаргъа тыйыншлыды, —
 Ёлтюрмейим ананы!
 Джюрегинде хатер къайнай,
 Кёл къатына ол джетди.
 «Энди сакъ бол, тюшме къолгъа!»—
 Деб, акъыл да юретди.
 Азатлыкъны сезген чабакъ,
 Къанат къагъыб, сыз тартыб,
 Кетди, кюмюш къабыргъасын
 Суу тюбюнде агъартыб.
 Ызы бла джашчыкъ кеси
 Кёлге чынгаб джуунду.
 Чабакъчыгъы, андан къачыб,
 Терен джары бугунду.
 Аймысына, букъ, теличик,
 Кёлю къалмаз Муратны:
 Къууанады, бош этдим деб,
 Сенича суу-суратны.

Барды Кока деб джашчыкъ

1

Барды Кока деб бирчик,
Ариу джашчыкъ, тиричик,
Ауузчугъу оймакъчыкъ,
Бети бузча тайгакъчыкъ,
Ауазчыгъы — къонгурау,
Хар нечиги — саппа-сау!
Кёзлери уа кёкдюле,
Джубанчлары кёбдюле:
Ма темирден атчыгъы,
Къум къуюучу къапчыгъы,
Ракетасы минерге,
Пластилини ийлерге,
Джюк машина, автобуз,
Аууз къобуз, къыл къобуз,
Конфетлеге банкасы,
Тобу болгъан танкасы,
Юй ишлерге кереги,
Элеклери, кюреги,
Челеклери, чёгючю,
Табакълары, чёмючю,
Мычхычыгъы, балтасы,
Чюй къысхачы, салтасы —
Ой-ой, кёбдю хар неси,
Акъылмыды ол кеси.
Акъылдан нек толгъанды? —
Анга юч джыл болгъанды!
Фатимады эгечи,
Юй оюнда эркечи.
Тамадады акъ къызчыкъ,
Джумушакъчыкъ, джангызчыкъ,
Ариу къара чачлычыкъ,
Назик керме къашлычыкъ.
Кока къатыш ойнайды,
Кока аны хорлайды.

Нек хорлайды? — Джашды ол,
Тенглеринден башды ол!..
Къызчыкъ гинджи алады,
Кока отун джарады.
Къызчыкъ орун джыяды,
Кока къазны тыяды;
Къызчыкъ табса быстырла,
Кока табар тот хырла;
Къызчыкъ алса аякъны,
Кока сермер таякъны;
Гинджилеге тиймейди,
Къыз оюнну суймейди.
Нек суймейди? — Джашды ол,
Тенглеринден башды ол!
Бек талпыйды ишлерге,
Эгеулерге, эшерге,
Джонаргъа не къазаргъа,
Сызаргъа не джазаргъа.
Китаб кёрсе, джарыйды,
Суратларын таныйды.
Олду юйню къаласы,
Анасыны баласы.
Барды эки аммасы,
Атасы, къарт аккасы,
Къарнашлары, эгечи —
Барындан да — ол кичи.
Барды талай сураты,
Чам, эрке эм тюз аты —
Боби, Кока, не Анзор,
Ийнанмагъан — бар да сор!
Алтынчыкъ да дейдиле,
Бек кёб ат теджейдиле.

2

Кокай акъыл токъмакъды,
Кийиннгени омакъды.
Баш алмайды оюндан,
Оюндагъы оюмдан.

Джюз кѳуады кишдикни,
Учурады кѳуш тѳкнѳ,
Чибинни да буады,
Сора кѳолун дѳуады.
Аны сынгар кемлиги —
Эгешчиги тенгли бир
Ашамайды олтуруб,
Ууртларын толтуруб.
Бир кѳабады сагѳайыб,
Экинчисин — чачайыб,
Ючюнчюсюн — мор бола,
Тѳртюнчюсюн — зор бла!
Бешинчини чайнайды,
Аммасын да кѳыйнайды...
Хамма деген кѳарнашы
Айтады, силкиб башын:
— Ма, мен ашаб ѳсгенме,
Ашатсала — тѳзгенме!
Ол себебден сен да кѳаб,
Ач ауузну, бери чаб!
Боби туруб чабады,
Кюле-кюле кѳабады.
— Энди бирчик унасанг,
Бир тебшек чай уртласанг,
Алмангдан да кѳутулуб,
Тынгыласанг олтуруб,
Ой да хапар айтырма,
Ой да тепер айтырма!..
Аны эшитсе, Кокачыкь,
Ауузчугъун кенг ачыб,
Башын алгѳа тутады,
Бир кѳабынны дѳутады.
Сора, кѳоларын уа,
Тебрейди «айт!» деб буа.
«Хумуюлну юсюнден!» —
Деб чыгѳады тѳзюмден.
Ой, сюеди хапарны,
Нарт таурухда тулпарны!
Хумуюл а — душманы,
Тулпарлагѳа кѳошханы.

Узунмыйыкь, айрытиш,
Къарт, алаша, джаламиш, —
Айланады эл-элде,
Сабий джыя джер-джерде.
Мюйюшледен къарайды,
Къылыкъсызны марайды,
Къапчыгына атады,
Элтиб кенге сатады.
Сора аны ким сюер,
Къоркъмай анга ким тиер?
Ма Кока да сюймейди,
Дыгысына тиймейди.
Тюйюлсе уа Хумуюл —
Андан толсун ахуюл! —
Тамам кёлюн кенгдире,
Хыликкеге дженгдире,
Кёзчюклери нюр чачыб,
Къууанады Кокачыкь.

3

— Бу джол керти хапар айт,
Хумуюлну бир тонгкъайт, —
Деб къысады гитчечик,
Тёзюмсюзчюк, эркечик.
Анга къараб ышара,
Джунчугъанын джашыра,
— Хайыр! — дейди къарнашы,
Хазырлай таурух ашын.
— Джолда келе тюнене
Бир кишиге тюбедим,
Къапчыгына, джибине
Мен айырыб эс бёлдюм.
Айтдым: — Салам алейкум!
Къайры ашхы джолгъаса?
Деди: — Ма мен талай кюн,
Бош айланган болмаса,
Кока деген Бобини
Табалмайма... Мадар эт!

Ол кылыкъсыз сабийни
Тургъан джерин бир юрет.
Бек излейме...
— Сора нек?
— Камсыкъды деб эшитгенме,
Элтир эдим теркирек,
Амай кёбню элтгенме!
Сордум: — Кимсе, акъсакъл?
— Хумуюлма, — деди ол.
— Ашхы... Кече бизде къал,
Кел, мубарек, джууукъ бол!
— Огъай, табмай Анзорну,
Тынчайгъандан не файда...
— Бир да келме бу джолну,
Бош айланма былайда, —
Дедим анга. — Кока деб,
Джокъду мында чырт сабий.
Ийнан манга, къарт гёджеб,
Изле башха бир Боби.
— Огъай, — деди ол меннге, —
Кока мында джашайды,
Джайылады орамгъа,
Кёб ойнаб, аз ашайды.
Къоркъуу этдим: бу эрши
Ый, Кокагъа джетеди,
Гёджеб киши, деу киши
Юйге кириб кетеди!..
Айтдым: — Базма кючюнге,
Бек гитчеди къапчыгъынг,
Салалмазса ичине
Таб, Коканы атчыгъын!
— Э-хе! — деди ол, кюлюб, —
Мен кесим да киреме.
— Ха-ха! — деди, чючкюрюб, —
Сыйынныкъды, билеме!
— Огъай, — дедим, — сыйынмаз,
Джашчыкъ анга джыйылмаз!
— Огъай, къапчыкъ умуду,
Кеси сабий джугъуду!

Ол сёзлени эшитгенлей,
Сагъыш этдим: амыкъды
Кокашаны джетгенлей,
Къапчыгъына самыкъды...
Танымайын бу мени,
Къарнашыды дей билмей,
Айтыб къойду хар нени,
Бир джашырмай, бир бёлмей.
Мен эришдим: — Да къайда,
Бу къапчыкъны ичине
Кириб кёргюз былайда. —
Кирчи, кирчи ичине!
Тутдум башын, кирди ол,
Къапчыгъына джыйылды.
— Тохта, — дедим, — сабыр бол,
Башынгы да сыйындыр...
Ташайтханлай тѣппесин,
Къысдым башын къапчыкъны,
«Тюшдюнг къолгъа!» — деб эсин,
Алдым залим къартчыкъны.
Ай, къычырды, урушду,
Тыпырдады, созулду,
Боюн джиги къурушду,
Джылаб, тели къозулду.
Тѣнгеретдим мен аны,
Симсиретиб, кѣлтюрдюм,
Аркъалаб ол джаманны,
Джар башына келтирдим.
Тюбюнде уа — баргъан суу.
Атдым сууукъ шоркъагъа.
Энди салмаз ол къоркъуу
Анзор — Боби — Кокагъа!

* * *

Хапар алай бошалды.
Кока анга кѣл салды.
— А мен, — деди, — билгенем,
А... а... мен да кѣргенем!

Гитче комбайнер

1

Алты джылында
Азмыш Муратчыкъ
Термиле турду
Ишлерге бир джукъ.
Керекле джыйды,
Алды чёгючню,
Мекаям ишлеуде
Сынады кючню.
Эталмаса да
Къадама къала,
Джангы юйчюгю
Кючюкге джарар!
Къаната къолун,
Джаягъын бояй,
Ишледи джигит,
Сюей да оя.
Атасы Даут
Бир кёз джетдирди,
Андан арысын
Мурат битдирди.
Элди да салды
Итчикге джууукъ,
Инджитмесин деб,
Аны къач сууукъ.
Танг атмай кёрдю:
Добар кючюгю
Эй, кючлеб тура
Омакъ юйчюгюн!
Къууанды джашчыкъ,
Мингенча атха,
Киргенча болду
Тулпар сыфатха.

Даут эследи
 Джашда фажмуну —
 Къаллай джолчукъгъа
 Тюзетсин муну?
 Сыркыу тюлдю бу
 Туугъанлы бери,
 Сабий джубанчдан
 Тартады кери.
 Киштикни бууб,
 Ауузун джалай,
 Не кылыкъ этиб,
 Батмакъгъа чынгай,
 Ташха къадалыб,
 Керексиз джылаб,
 Аны кёрмезсе,
 Турсанг да сынаб...
 Юйде мюйюшге
 Джыйгъанды хырла,
 Темир кесекле,
 Агъач умурла,
 Изолентала,
 Асбест къагъытла-
 Джангы машина
 Ишлерча затла.

Атасы Даут —
 Уста комбайнер, —
 Алды Муратха
 Бир хауа лайнер.
 Джашы саугъагъа
 Бек теукел тийди,
 Чачыб кёрюрге
 Не чакълы сюйдю.

Чачды, алай а
Джыяммай кьалды.
Сора атасы
«Конструктор» алды.
Ма табды Мурат
Тыйыншлы оюн:
Хайда эт сагъыш,
Хайда эт оюм!
Комбайн болду
Ишлерик заты.
«Комбайнер бала» —
Муратны аты.
Эй, «ЭСКА — төртню»
тюз төппесине
Ол кёб мингенди,
Тюшсе эсине.
Таный кетгенди
Къуджур затларын,
Бурулгъан, чабхан,
Бузгъан шартларын.
Атасы къатыш
Исси кюзледе
Оргъанды будай
Сабан тюзледе...
«Конструкторда» уа —
Хар не къатышыб,
Башы тюбюне
Аууб, джабышыб,
Чалкъысы бёлек,
Чархы джампайыб,
Барабан, битер —
Кёрчю бир джыйыб!
Даут башлады
Эрлай чемерлеб,
Джыгырыкланы,
Чархланы тергеб.

Салды рамагъа
Керегин, хырын —
Ма бир зат болду,
Джер-джери гырын.
— Комбайн тюдю,
Эски тирменди, —
Деди Муратчыкъ, —
Хайда, тюрлендир!
Эки сагъатны
Кюрешди Даут,
«Хорландым!» — деди,
Артына аууб.
Бираздан аны
Муратчыкъ джыйды,
Уста атасын
«Мюйюшге» тыйды ...

4

Кетдиде джыма,
Саркъдыла суула,
Муратха сора
Джангы соруула.
Алтынчы классха
Кёчген джылында
Тутду штурвалны
Джашчыкъ къолунда.
Керек болмайды
Даут — устасы,
Кесиди Мурат
Ишни устасы!
Болушмайды ол
Энди Даутха,
Даутду джортхан
Берчиге, тутха!
Онюч джыл болгъан
«Комбайнер бала»
Орады будай,
Букъу къобара.

Назик кьолагъа
Сёзсюз бойсунуб,
Джюзеди «кеме»,
Бютюн онгсунуб.
Батады, бата
«Алтын тенгизге»,
Кьюанч келтире
Даутха, бизге!

5

Бу комбайндан
Джокъду кёб оргъан,
Сыйлы къангада
Даутча тургъан.
Эсебде да — ол,
Табышда — Мурат,
Хар эбде да — ол,
Алгъышда — Мурат!
Билмейди джашчыкъ
Аны чурумун,
Джангыз билгени —
Окъуу, уруну.
Хо, ала анга
Болдула нёгер,
Насыбды джуртха
Муратча джигер!
Кесича мингнге
Юлгюдю бу джаш:
Ишде-айырма,
Окъууда уа — баш.
Ёрге барыргъа
Сууну тау иймез —
Мурат — чемер
Терсейе билмез.
Анга — онюч джыл,
Болсунчу отуз —
Кёрюрсюз: джанар
Къарамда джулдуз!

Шахтёрну джашчыгы

1

Тёрт джыл болган Вова
Хойнухду — хойнух,
Улакъча ойнайды,
Ол тюддю хомух.
Добарды, тириди
Гыртчы балачыкъ,
Къызыу дыбыртайды,
Джаншайды ачыкъ,
Узакъ джолгъа поезд
Элтеди аны,
Джер-суу кёрюрге деб,
Къайнайды къаны.
Вагон аныкъыды —
Джол бер оюнга!
Турмаз бизни Вова,
Кириб къоюннга!
Къоюн да, бешик да
Бир кенг эдиле,
Таб, бу вагондан да
Эркин эдиле.
Ма энди уа тарды,
Табсыз хар неси,
Тамам оюнчакъды
Бу поезд кеси,
Тапхамы дериксе,
Эшик, терезе...
Керти аманы уа —
Джыгъар, тебресе.
Ма ненча кетеди
Джашчыкъ тёнгереп!
Алай а кёрмезсе
Джылаб, ёпгелеб.
Турур да, чабар ол,
Джыйыб эсчигин,
Алыр атасы да,
Къагъа юсчюгюн.

Вагон гюрюлдейди,
 Улуйду хауа,
 Темир чарх къагъады
 Харсын гузаба.
 Джырлайды:
     «Джукълагъыз,
 Къоймазма джаяу,
 Къайгъырмай
         къалкъыгъыз,
 Белмяу, ой белмяу!»
 Уму да, гитче да
 Эшитеди джырны,
 Айхай да болады
 Къууанч тыбырлы.
 Биреу ийилтеди
 Башын алмына
 Биреу хурулдайды,
 Бурну салына.
 Дженгедиле хаман
 Ауур кирпикле,
 Бишедиле, тѣзмей,
 Тюшле кѣрлюкле.
 Володя ѣч тюлдю
 Тюшле кѣрюрге,
 Къаты джукъусун да
 Тюшге бѣлюрге.
 Джукъла деселе уа,
 Джукълар, аперим.
 Тобдан атсала да,
 Ачмаз кѣзлерин.
 Алайды. Бой салмай
 Теке къалкъыугъа,
 Ойнайды Володя,
 Кириб къызыугъа.
 Шахтѣр атасы да —
 Аны къайгъылы.

Атады, изле деб,
Резин маймулну.
Табады Володя,
Келеди алыб,
«Муну да ат!» — дейди,
Тобха къадалыб.
Кетеди тобу да,
Тоб-туп деб ойнаб,
Джашчыкъ угулады,
Киштикча марлаб.
Къайда бугъунса да,
Табады аны,
Арымай, не талмай,
Ийлейди санын.

3

Шахтёр ангылайды;
Болду чабханы,
Тохта, сайласын ол
Андан башханы.
Дженгин къайырады,
«Тюу» дейди къолгъа,
Джашын олтуртады,
Джетерча, столгъа.
Джашчыкъ да киреди
Боксёр тюрсюнге,
Атады мымык ол
«Джауну» юсюне.
Бетин, демешгенча,
Тутады шахтёр,
Рингде юреннгенча,
Урады «боксёр».
Тиеди, тиеди,
Сабий джумдурукъ,
Шахтёр кёзлени да
Къаты джумдуруб.
Джууаб а къайтармай
Болмаз къояргъа:

Керекди кертича,
Ачыкь ойнаргъа!
Эй, кетмесин Вова,
Алай тынч хорлаб,
Турсун хар неге да
Кесин хазырлаб!
Тюйген а игиди...
Алай юренсенг,
Кемсиз кыйналаса,
Арта туйюлсенг.
Алайды да, Вова
Кёрсюн туйюлюб,
Чёбчюк ийилгенча,
Кючге ийилиб...
Къагъады шахтёр къол —
Джашчыкь, чёмелиб,
Сан этмей къобады,
Чабады, кюлюб.
Дагъыда, дагъыда
Барады «уруш»,
Кёрюнмейди бир да
Не джау, не буруш.
Ата, балагъа да
Береди шохлукь,
Бузулмай къалады
Спортдача джорукь...
«Сойду сабийни» деб,
Болса да айтхан,
Володя кесиди
Спортну джаратхан.
Нюрю тегюледи
Къызгъан бетинден,
Саулукь ышарады
Шатык этинден.
«Уруш» а сёнгеди,
Сенгнгенча хар зат.
Боксёр джашлада уа
Къалайды мурат?
Шахтёр кёлтюреди

Джашын кьойнуна,
Бала кьадалады
Аны бойнуна.
«Аша ма муну» деб,
Береди ата,
Ашайды Володя,
Кёзню кьарата.
«Тобну, маймулну да
Джашыр хызеннге!» —
Сёзге тынгылайды
Ариу юреннген.
Узакь джолгъа поезда
Элтеди аны,
Джер-суу кёрюрге деб,
Къайнайды къаны.
Вагон гюрюлдейди,
Улуйду хауа,
Темир чарх кьагъады
Харсын гузаба.

4

«Бу кьалай сабийди?» —
Деген хоншула,
Кёз тиймесин дей да,
Джарсый бошуна,
Кенгде олтуралмай,
Джууукь келдиле,
«Чертнемей кьалырма
Бу джаш?» дедиле.
Эрикмей, бёлюнмей
Къараб турдула,
«Сабий ёсдюрюу» деб,
Ушакь кьурдула.
— Тюрленмей кьалырма
Сейир сабийчик?
Тамам эзилгенди
Назик балийчик...
— Бу Вова кетгенча,

Кетсе биздеги;
Къатар эди бузча,
Кёбюб безлери.
Сынар эди, чыркъ деб,
Къаура джилиги,
Чыгъар эди эрлай
Кёзю не джиги...
Тейри, ма менде да
Ёседи бир джан,
Кеси джыгъылса да,
Къобмаз ол, ийнан.
Чабыб кёлтюресе,
Алыб темирни,
«Доб-доб!» деб къагъаса,
Ураса джерни.
Алай тюзеледи
Аны къылауу,
Алай тыйылады
Къаты джылауу...
— Бизде туудукъну уа
Такъырды кёлю,
Бир терс къарадынгмы —
Джатар да, ёлюр!
Уруб да чёмелтме,
Хыны сёзчюк айт:
Къол джуу да къой, шохум —
Ха, обах онг къайт!..
— Кесим сынагъанма
Къыздан туугъанны:
Джууун деб айтдынгмы —
Алдың сен джанын.
Аша деб ойнама —
Тийдинг джезине,
Джукъу душманыды —
Кирмез кёзюне...
Аны джукълатханды
Керти къыйынлыкъ,
Бир кеб табылырмы
Ол джан джыйылмыкъ?..

Шахтёр ышарады,
Эшитиб сёзлени,
Таукел къаратады,
Бизге кёзлерин.
Джашы олтурады,
Миниб къойнуна,
Добар кълчугъун да
Созуб бойнуна.
— Эшитдингми, Володя,
Джукъу хапарны?
Къайда, бир хорлачы
Сен ол тулпарны! —
Къайда! — Кёлтюреди
Шахтёр бармагъын,
Володя кюледи,
Бошлаб тамагъын.
Шоху джатдырады
Джарыкъ джашчыгъын,
«Джукъла, джукълаб къал!» — деб
Сылай башчыгъын.
«Къыс, къыс» — деб джабады
Эки кёзчюгюн,
«Тын, тын», — деб тыяды
Айтыр сёзчюгюн.
Санайбыз: кетеди
Джангыз бир минут
Сабий мыйыны уа
Басады булут...
Бишеди, бишеди
Тири балачыкъ,
Дауур башлы кюн да
Кетеди къачыб.
Вагон гюрюлдейди,
Улуйду хауа,
Темир чарх къагъады
Харсын гузаба.

Муратны тюшю

Парк салдыла шахарчыла,
Джасадыла арбазны,
Юй алмына чакъырдыла
Гоккалы джашил джазны.
Ханс урлукъдан тахталада
Кек ийнеле чыкъдыла,
Терекчикле джангы джерде
Юйюрсюнюб чакъдыла.
Нызычыкъ да керпесленди,
Кирпичикча керилди,
«Былайда уа эмчек улан
Мен болдум!» — деб терилди.
Мурат бла нёгерлери
Аны артыкъ бакъдыла,
Ашау бериу, суу ийиу деб,
Бютюн да кёб чабдыла.
Улму кёлму бусакъчыкъны
Къарадыла тюрбюнден:
Учунады таза кёкге,
Кёркейибди ол кюнден!
Джашау бере хар булчукъга,
Озуб кетди талай ай,
Чыпчыкъ джырлы, бал ийисли
Тауусулду исси джай...
Бир кюн Топчукъ, нёгерлери
Кеч чыкъдыла аш юйден,
Табылдыла джекиргенле,
Хахай деген, къаш тюйген.
Къазыкъ излей, дюрген Топчукъ
Кенг арбазда къыдырды,
Субай ёсген бусакъчыкъны
Тюз тюрбюнден сындырды.
Чомачала, кёзюулешиб,
Ойнадыла башлада,
Чартладыла джаркъачыкъла
Тёшелген джол ташлагъа.

Гокка хансла, джыйырылыб,
Джашырдыла башларын,
Джыладыла кёкенчикле,
Тозуратыб чачларын...
Джангы джылны алмы бла
Топчукъ келди нызыгъа,
Мычхычыкъны хыны салды
Бу паркны шам къызына.
Бёрю кибиб, алыб кетди,
Столунда орнатды,
Экинчи кюн, юй кир къатыш
Элтиб, багушха атды...
Мурат, сынгсыб уянды да,
Терезеден къарады:
Бусакъ да сау, нызы да сау —
Къууаннгандан джылады.
«Къалай иги болду, анам,
Кёргеним тюш болгъаны!» —
Деди Мурат, къызыу къагъа
Бир-бирине къомарын.

Шахбуран

Азмыш бала Шахбуран —
Юч къарышдан танг эсли,
Алты джылны сидеген
Палапанды ол кеси.

Юйдегиле джашкону
Къолгъа эртде алдыла,
Аудурлукъду тауну деб,
Элтиб школгъа салдыла.

Эртден сайын орундан
Ол кыйналыб турады,
Кючден-бутдан джукъуну,
Сыртын джерге урады.

Аузуна бир джукъла
Зор-джол бла къабдырыб,
Иедиле джигитни
Школ таба чабдырыб.

Ма бу халда — хар кюнде
Буадыла, окъу деб.
Оюнну къой, эртде тур,
Керек тюлдю джукъу, деб.

Бузадыла къанын бек,
Ойнагъанын кыызгъаныб,
Эринирге ёчдю джаш,
Олду джангыз бузгъаны.

Сагъышлыды, мюйюшге
Нек сюейди устаз, деб.
Ким айталыр, окъууну
Оюн керти озмаз, деб.

Сёзню басма тизгинге
Адам къалай сугъар, деб.
Джансыз, тилсиз харифден
Ауаз къалай чыгъар, деб...

Сейирди да: умула,
Джазыулагъа илешиб,
Айтдыргъанча биреуле,
Тебрейдиле сёлешиб!

Шахбуранны анасы
Институтда окъуйду,
Айда, джылда бир барыб,
Къалгъан кюнде солуйду.

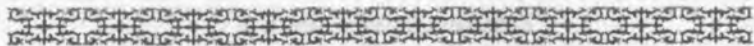
Бермейдиле юйге дерс,
Джокъламайды китабын,
Ол табханды, ишексиз,
Тынч окъууну бир табын.

Киши аны джыймайды,
Тохта-тын деб кебине, —
Ол тюшгенди, ишексиз,
Тынч окъууну эбине...

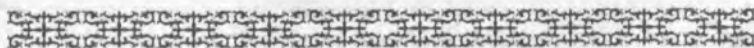
Разы болду джашычукъ
Институтха кирирге,
Джашауда ал насыбын
Анда сынаб кёрюрге.

Айтды: «Ойнаб, джукълаб да,
Анда зауукъ этерме,
Дерс окъуб да кюрешмей,
Устаз болуб кетерме!..»

ΧΑΤΑΡΛΑ

Къарт анам

Сизни бармыды къарт анагъыз — анагъызны, не атагъызны анасы? Бар эсе, сизге насыбха, ол кѣб джыл джашасын, джокъ эсе уа неда танымай ёсген эсегиз — ай медет, джашауугъызда кемсиз татлы аналыкъ джылыудан къуру къалгъансыз.

Къалай игиди къарт ана — амма! Аммала бары да игиле болурла... Сабийликде джанынг амма бла биргеди: табхан анангдан да аны бек сюесе, нѣгеринг да — ол, осийинг да — ол, устазынг да — ол. Амма бла туудугъу! Сен да аны кѣз нюрюсе, джубанчыса.

— Акка уа? — дерикдиле, къарт аталарыны тобукъларында олтуруб, аланы акъ сакълаларыны узун тюклерин эше, аланы ауузларындан чыкълан нарт тылпыугъа, хапарлагъа шум болуб тынгылай ёсгенле. Былагъа да джокъду сѣзюбюз, сукъланнгандан тышында. Акка да узун джашауну тарихини башына джыйыб тургъан, кѣбно кѣрген, кѣбно да билген бир къурч къалады!

Къысхасын айтсакъ, амма, акка да бизге керти насыбдыла, бизни табханла да, биз да аланы сабийлерибиз. Ол себебден, шохла, къартларыгъызны джанларын къыймазгъа сакъ болугъуз, ансы арда сокъуранырсыз, ийнан, бармагъыгъызны къабыб джыларсыз.

Мени да бар эди бир къарт анам — дуня зауугъум...

Орта бойлу, къатангы адам, юсюнде къат-къат чебгенлери, башында къара ич джаулукъчугъу, аны юсю бла тыш джаулугъу, чохлары. Ол байламаладан, гинджича, назик акъ бетчиги, ингичге тюз бурунчугъу, джукъа къансыз эринчиклери, хурметли, суйген кѣзчюклери къарайдыла.

Къабланнган чепгенини тюбю бла тыкъ кубетюбчюк кийиб, аны къарасауут салыннган кюмюш тюймечиклерин этиученди. Эзиулерин ачыб, кѣкюрегине бетими къыса, тартышлагъа ушагъан тюймечиклерин да эркелетиб, ауузума къабылчан эдим.

Аны кийиннгенине бек сюеме кьараргъа. Кьалгъанлача болмай, ол бир табчыкъ кийинеди. Чепгенни огъары джанын кийиб, этеклерин башы бла аударуб, энишге тюзетсе, джырмачыны ыргакъларын этгенден башхасы битеди. Аланы этерге уа мен да болушама.

Къарт анамы мен биринчи туудугъума, гитчеликден къолунда ёсеме. Мен гитче болгъанлыгъыма, анама «аначыгъым» дегенден башха ат айтмайма, барыбыз да алай айтабыз. Оюнда — башда мени ызымдан къарауул болуб ол айланады, ары — бери барса, къолумдан тутуб, мени да алыб барады. Ашатхан да олду. Алмыма суусун зат келгенлей, ойнаб тебрейме. Аякъ бла бир шорпаны неда къайнагъан сютню кёзюме бир уму кёлча кёргоземе, ёлчелерге керекди — теренмиди, саймыды? Чолпу уа атлы болады неда джюкленнген арбаны орнун туталды. Келеди «атлы», кириб тебрейди «кёлню» кыйырындан, ма тобугъуна дери ташайды, белине дери кирди, алай эте, бирси кыйырына чыкъды. «Теренмиди, саймыды?» деб башлаучум тегерекде хоншуларыбызгъа дери джайылыб кетгенди.

— Теренмиди, саймыды, мени джашым джарлымыды, баймыды? — деб ышарады анам, меннге ашатыр къайгылы бола.

Кече биргесине джатама. Анам, таурухла айта, мени джукълатады. Ол къуру да дунягъа, халкъгъа рахатлыкъ джашау излегенин билдире турады.

Эртденбла мен туругъа чарыкъларым уулуб, джау сюртюлюб, тюшген туюмелерим орунларына тигилиб, джылтыргъан кийимим джамалыб турадыла. Къыш кёзюде, орундан тургъан заманда сууукъсурамасын деб, анам мени кёлеклерими, бёркюмю джанган отха тутуб, къыздырыб туруб, ала джылы тургъанлай юсюме кийдиреди. Мен да джылы кийимлени кие-рими кёрсем, орундан къоркъмай турама.

Кеси ауруучу, къарыусуз болса да, хар неге кёз джетдиреди, хар кимге да аны джаны ауруйду. Адамны кереклисин билирге, ишлегеннге, сабийге къараргъа, кирсизликге аныча болургъа кыйын эди. Эртденбла джолгъа чыгъарыкъны, ишге барлыкъны кийимин, чарыгъын, кече ариулаб, хазыр этиб, къояр эди...

Юйде, къайда да болайыкъ — мен анамы этегинден айырылмайма. Аны ышыгъыча ышыкъ меннге джокъ эди.

Анам кесини джаш заманындан, уучу атасыны, къарнашларыны юсюнден кёб хапар айтады.

... Ма, Акъбаш, тамада къарнашы, сюрюю кютерге анамы, гитче къызчыкъны алыб кетеди. Эрикмез ючюн ала болур эди. Атына «джаяу джаш» атаб, сыртына миндириб, эркелете-эркелете айланады. Джанындан эсе бу эгешчигин бек скойсе да, хаман муну къыйнаб, булджургъа ёчдю. Къызчыкъ сыртында тургъанлай, тюзде ары-бери чабады, секириб, ичин чайкъаб, ол къычыра тургъанлай, «джау тюшюрейик» дейди. Къызчыкъ джылай-джарыла баргъанлыкъгъа, Акъбаш аны къычырыгъын къулакъгъа алмайды. Алай эте келиб, бир улму къумурсха тѐбени къатында олтуртуб кетеди. Сора, таш башына миниб: «Ый, джаяу джашны ууакъ джаныуарла кесдиле!» — деб къычырады. Сыртда киши джокъ, къычырыгъын ким эшитириқди?.. Къызчыкъ да, джылай тургъан болмаса, кеси ёрге къобар къайгъы этмейди. Къумурсхала уа — болгъанын соя, юсюне джайылыб...

Бир заманда къайтыб келиб, Акъбаш:

— О-о-о! Джазыкъ эгешчигим, сени ким олтуртханды былайгъа? — деб, тѐбечикден алыб, юсюн къагъады, чындайларын ёрге тартады. Сора, «джаяу джашны» кѐлюн джазар ючюн, къумурсхалагъа айланыб:

— Ай, гяурла! Тохта, къабхандамы этгендиле? Мен аланы уяларын къурутайым! — дейди.

Теблейди тѐбени, къуш тююнлей чачады. Андан сора, къызчыкъны джиламукъларын сюртюб, ийнакълаб, къойнуна ала, дунияны ариуун айта башлайды:

— Ой, мени ариу эгешчигим, энди алай этерик тюлме, шок болайыкъ! Юйде кишиге айтмазса да? Ансы мени джанымы алыкъдыла... Айтмазмыса?

Къызчыкъ «хо» демейди...

Алай болгъанлыкъгъа, чекген азабын ол терк унутуб къояды, дагыда Акъбашха тагъылыб тебрейди...

Ол хапаргъа тынгылаб тургъан сагъатымда мен ачыудан къайнайма, анамы къачан эсе да алай къыйнагъаннга кѐлюм бла дертли болама. Алай а анам аны хапарын асыры скойуб айтады да, джюрегимде Акъбашха къара тутдурмайды.

Дагъыда айтады анам Акъбашны хапарларын, мен а аланы бирин бек джаратама:

— Бар, бузоуланы тый, — дегендиле Акъбашха.

Ол, унамай, къылыкъ этгенди. Тамада къарнашы урушханьында, келиб, атасы Мустафагъа тарыкъгъанды: «Хы, адамлагъа бузоу териле кийдиргендиле да, бар, бузоуланы тый», дейдиле. Сора мен адаманы бир джерге къалай тыярыкъма!..»

Тюз айтханды Акъбаш, нек десенг, мен кесим да сынагъ-ан эдим ол кѣзююумде бузоу тыйыуну татыун: къуйрукъларын къалач этдиле да, бирери бирер джары секирдиле, джетиб бир тыйчы! Адамма да этелмезле амай бир ачыу...

Айтханымча, анамы юйдегиле бары да кемсиз суюдиле. Гитче джашы Хаджи, эки кюнню джумуш бла барыб, къайтыб келсе, анамы эки джылны кѣрмей тургъанча болуб, толу бир сагъатны кѣзюн-къашын джалай олтурады. Анам а, Хаджини джолгъа чыкъгъанындан башлаб, юйге джетгинчи, келген халпарын айтыб, «Хаджи келирге суюнююучю бурнун» ууб турады, «Ма, джетди, джетди, Хаджи джетди!» дейди. Джангылгъан да аз этеди...

Мен эс джыйыб тебрегенли анамы ёлюрюнден бек бир затдан да къоркъмагъанма. Ол огъай эсенг, ол къачан эсе да ёлюк болур деген сагъышны эсима келтирирге да къоркъама. Анам ёлсе, мен сау къалырма деб, акъылыма келмейди...

Ол къоркъуулу сагъышланы этдирген а неди десенг, анамы хар къыш сайын ауругъаныды. Къар тюшгенден башлаб, джаз келгинчи орундан турмайды, джѣтгюрюб, ынгычхаб джатады.

Эсли бола келгенимча, анама суюмеклигим да ёсе келеди. Не джаны бла да аны кѣлюне джетерге кюрешеме. Алай а бир-бирде къылыкъ этерим да келеди. Бек оздурсам, Зайнебни джылатсам, ачыуланады, сюреди анам.

— Ма, ур башыма! — деб барама аллына. Ол ачымаз джериме къолу бла къагъады: «гяурдан туугъан гяур!» Анам къолун аурутады, деб къоркъама. Ура тургъанлай, кѣзюне къараб: — Анам, къаты джериме урма, къолунгу аурутаса! — дейме.

Амалсыздан анам кюлюб джибереди, ачыуу кетиб, гурушха эте, олтуруб къалады...

Нарсанада, мен да бешинчи классха баргъан джылымда, къыш анам биягъынлай ауруб башлады. Джюреги билгенча, мен бу джол бир тюрленмеге эдим деб, кѣрюрге кюсеген адамларына айтдырды. Джюз джылгъа келген къарнашы Дауут, кичи къарнашы Даулетгерий да келдиле, талай кюнню бир-бирин ийнакълай, тансыкъ ала туруб, ала да кетдиле.

Джазалагъа анам къарыусуз болду, джууукъ-тенг юскюбасыб, бююн-бюгече деб, сакълаб турдула. Школдан къалыб, мен да бир ыйыкъны юйде болдум, дагъыда, дерсден артха къаласа деб, школгъа ийдиле.

Школда географиядан дерс берген устазыбыз, джаялы кьыл кьобуз бла согьуб, саулай класс «Из-за гор, из-за высоких» деген джырны джырлай эдик. Ол джыр, джашауумда бек ачылу кюнлерими эсеме тюшюрген макъам болуб, ёмюрюме дери кьалды. Артда да, аны макъамын эшитгенлей, ол кюнлерим кёз алмыма келиб кьала эдиле. Макъамны алай бир сейир иши бар кёреме.

...Бу джол анамы тюшюмде ёлюб кёргенме. Алай а, тюше ийнанмай, ийнаныргъа да скоймей тургъанлыкъгъа, кьайгылы болурум кьалмай айланама.

Кюн сайын юйге ашыгъыш чабыб келеме. Кьоркьуу чыгъармагъан дыгалас болурму? Мен да этеме дыгалас. Кесибизни орамны аягъындан айланганлай, юйге джетерге джюз метр кьалыб, былмай ышанла эте башлайма: ма энди элли кере атлайым да, бир тынгылайым. Юйде джылау болса, бир шыкьырт эшитирме. Атамманы санаб барыб, тынгылайма—джукъ да джокъ. Джюрегим кьабындан чыгъа, дагъыда отуз атам этиб, тынгылайма — джукъ эшитмейме. Бизни юйден орамгъа киши адамла чыгъыб кёрмейме. Дагъыда он, беш, эки атлай да тынгылай, алай бла кьабакъ эшикден арбазгъа кьарайма. Арбазда адам кёрмесем, атлай-тохтай, юйню эшигинден киреме. Кирсем, насыбха, анам сау!..

Бир кюн а, алай эте келиб, юйню атлауушларына джетиб, кьулакъ салгъанлай, балконну ачылыб тургъан эшигинден келинбизни бурнун тартханын, юйде да тиширыулары ахсынган тауушларын эшитдим.

Бутларым кьалтыраб, тёпле тюклерим ёрге турдула, сумкамы да алай атыб, арбазны ташасына кьачдым. Нек кьачханамы билмейме, ол ачыуну кёрмей, дагъыда бир минутну солуу алыргъа излей болур эдим, джунчуу, кьоркьуу, сабийлик—онглагъан эдиле.

Бау алмында кьойну бутундан аркьаугъа илиндириб соя тургъан Хаджини юсюне барыб кьалдым. Хаджини бети кетиб, кёзлери кьыб-кьызылма... Меннге кьараб, сорду:

— Юйге кирдингми?

— Огъай...

— Да бар сора, бар, юйге кир...

Андан сора джукъ айтмады. Мен да, кьуш ургъан джюджекча абызыраб, не айтыргъа билмей, ызыма бурулдум.

Юйге кирсем, — сиз сынамагъыз, шохла, ол затны! — анам тюзетилиб, кёзлери кысылыб, бети да кыагытча агъарыб тура. Орунда аны арт джанындан кириб олтуруб, чачынбашын тозуратыб, Зубай да сарнай:

— Ах, мен джарлы, сен былай болмагъа эдинг да, мен он кере да ёлге эдим! Мени кесингден алгъа ашыра кетсенг, не болукъ эди!..

Хахай этиб, юсюне кыабландым, бузча сууукъ мангылайына, джаякларына бетими кысыб джыладым. Юйде олтуруб, къол джаулукларын бурунларына тутуб тургъан кыатынла, артыкъ да бек Шамший, мени кыоймай айырдыла, бары да джангырыб, меннге кыошулдула.

Бир кыат джылаб сёрюкгенимде, джюрегим басылыб, анама борчуму бериб кыутулдум дегенча болдум. Мени алайда этгеним ары дери эсимде тутхан кыоркыууму кыат джарымына да келмеди, джанымдан татлы анамдан энди илгене, экинчи кере кыатына барыргъа да кыоркъа башладым.

Да, не этериксе, джашауну джоругъу алай болса...

Анам, багъалы анам!

Болгъан зат

1940-чы джылны кыачы. Нарсана шахарны парклары, персид кюйюзча, кыачхы бояулагъа боялгъандыла. Кёк чапыракъланы, алтын суу ичиб, мууал болурну алмы бла тюрленгенлери, заманны тохтаусуз ёмюрлюкге саркъыб баргъанын эсгертиб, адамны кёлюн такыыр этселе да, табигыатны киши суратлаялмазча ариулугъу джашауну кемсиз татлы, багъалы болгъанына тюзюндюреди.

Санаторийлени корпуслары, тереклени арасындан агъарыб, мияла балконланы кёзлери батаргъа баргъан кюнню таякларында алтынча джылтырайдыла. Шахарда халкъ чайкъалады. Кыралны кыайсы узакъ мюйюшчюгюнден да бери кёб адам солургъа келгенди.

Элли джылдан озгъан кыатын, Анна Петровна Макарова, бир кюн ишден кыайтыб келиб, алаша кыошунбаш юйчюгюне киргенлей, кюнледеча юй джумуш этерге санлары тутмай, шиндикге таяныб, джашаууна сагъышланды.

Анна Петровна кѣбден бери джангызды. Замансыз агъ-аргъан чачы, кѣз, аууз тѣгерегинде джыйрыкъла, азгын бой-нунда бѣлмеле, теренден къарагъан кѣзле аны кѣб заманны бир умлу бушууну отунда бише келгенинден хапар айтадыла.

Ма бусагъатда да ауур джашаууну узакъ кюнлери, джю-реги унутмазлыкъ суратла Анна Петровнаны кѣзюне кѣрюне-диле. Баш иеси Виктор 1920-чы джыл кеслери джашагъан Къобан станисени къатында акъ гвардиячы къазакъла бла урушда ѳлгенди. Анна Петровна эки джашчыгъы къатыш, Виктор асыралгъан къабыргъа барыб, хота джаулугъу бла кѣб кюнню кѣз сууларын сюртюучен эди.

Тамада джашчыгъы Серѣжачыкъны алтынчы джылы бара эди, Вовачыкъ андан эки джылны кичи эди. Сора Серѣжа ата-сына, Вова да анасына ушай эдиле.

Къазауат тохтамай, халкъдан джан къайгъы кетмей, граждандан урушну къоркъуулу кюнлери ѳлгенлени ачысын саулагъа унутдура эдиле.

Ол джылны кышы Анна Петровнаны бюгюндеча эсиндеди: тели ауруудан ауруб, больницагъа тюшгени, изоляторда дуниясын билмей тургъаны, медсестраны, термометрге къараб, башын кымылдатханы; андан сора, маджалгъа бурулуб, умлу палатада джатыб тургъанлай, орамда шок атыу, ат аякъ тауушла, акъ офицерни, солдатла бла больницагъа кириб, орундукъланы госпитальгъа сыйыргъаны, больницыны арбасы бла муну да юйюне элтиб атханлары...

Сабийлери джокъ, ашарыкъ, отун джокъ. Къайдаса, Серѣжа? Вова, бери кел! — Джуаб джокъду. Ол огъай эсенг, сары маскечик Улитка да тас болгъанды. Анна Петровна, ол кюн эсден тайыб, терен джукъугъа сингеди, экинчи кюнюнде хоншусу Прохорованы юйюнде уянады.

Сабийлерин излеген анагъа ол джумушакъ джуаб этерге кюрешеди: «Къайгылы болма, Петровна, джашчыкъланы кесибизникиле мындан эртде къоратхандыла. Ала къоркъуусуз джердедиле. Къызыланы энтда джуукълашыб келген хапарлары барды. Аллах айтса, къутулурбуз бу къарангы кюнледен да...»

Бусагъатда Анна Петровна ол джыллада къалай ѳлмей къалганына кѣб сагъыш этеди. Не десенг да, джан татлыды: тырнакълаб, джашаугъа къадалыб, кечинмек этгенди. Была тургъан стансе, ненча кере къолдан-къолгъа кѣчюб, оюлуб, кюйюб барса да, урушну тютюню Къобан станседен да къуруду.

Ненча джылны мискин ана сабийлерин изледи: атлары-чуулары да джокъ. Серёжа эсли эди, алай а, сабий юйге тюшген эселе да, анда ол кеслерини тукъумларын айта билген болмаз, бир башха тукъум бла джазылыб къалган болурла. Атларын а айталмыкъ эди. Къайры чабхын, къайда излегин, не мадар этгин?

Джашау а кеси билген бир белгили затны излейди: ишле, кюреш, кечинмек эт... Анна Петровна да, ол джорукъну бузаргъа кюрешмей, ма джыйрма джылны тюрлю-тюрлю джерледе ишлеб келеди. Къара, ненча джаш адам ёседи, ала бары да аны балаларындан башха тюдюле.

Алай болганлыкъгъа... джюрегинде терен джарасы барды, сау болургъа унамайды, аны бла биргелей, бир умут ичин джылытыб турады. Ол джара джангыра да, кюйдюре, сора соруша да, сотур бола барады. Бюгюн да, кюн аманны алмы бла санланы джел ауруу тутханча, джюрек аурууу къозгъалган кёзююдю...

Анна Петровна РККА атлы санаторийде юй джыйычу болуб ишлейди. Мында коллектив аны джаны кибик кёреди, джюрегинде бушуун кёбле биледиле, кёбле ариу сёзлери бла къуру да джарасына балхам боладыла. Аны къой, солургъа келген аскерчиле, аны бла къысха танышыб, «ана», «анабыз» деб, джылы сёлешедиле, илешедиле. Ала бир-бирде: «Ана, ма бу чырмалгъанны юйюнге элт», — дейдиле. Юйге келтириб ачса, ичинде тюрлю-тюрлю кёгетле...

Кёб болмай бери солургъа эки тенг джаш, лейтенантла, келгендиле. Юй джыйычу къатын быланы кёргенли джюрегине джангы джылыу ургъанча болганды. Нек болганын кеси да билмейди, алай а кюн сайын ишге ашыгъыб, бир иги затны эсинде тутханча болуб барады. Джюрегинде ол къуджур сезимге акъылы бла джууаб эталмайды. Неди кёлюмю джарытхан десе, ол затны табыб къоялмайды. Сора, тура-туруб, джангы танышлары ол эки джаш, эсине тюшедиле. Алагъа къууана болурму?.. Эшта-эшта, аладан анга не барды: кёблеча, ала да келдиле, бир кесекден кетерикдиле. Амай танышлары Петровнаны азмы болгандыла?..

Джашланы атларын, тукъумларын билгенди. Бир белгили орус тукъумду: Иванов Сергей Федорович, Иванов Владимир Федорович, джылары да 24—25. Кертиди, къарнашлабыз десе да, асыры ушамайдыла. Ол тюмюдю Анна Петровнаны

джюрегин къозгъагъан... Джашла хаман да бирге айланадыла, бир палатада джашайдыла. Амманы кѳргенлей, джылы ышарыб, бир суюген адамларына бергенча, сый бериб, саламлашадыла, ызы бла къолун да тутадыла.

...Анна Петровнаны эси кѳб джерге джетди, бети бир мутхуз бола, бир джарый, кеси-кеси бла сѳлеше, сагъышны арасында таянчакъ шиндикчикде къалкъыб къалгъанын да эс-лемеди. Илгениб уянды, бир-эки да ахсыныб, барыб орнуна джатды.

Экинчи кюн аны эшикден арбазгъа ашыгъыш киргенин коридордан кѳрюб, бир джаш:

— Ана, алай джан солуу этерча неге ашыгъасыз? — деди.

— Ай джашчыгым, ишге кечикдим деб чабхан эдим, деди ол. — Джорукъну кесигиз билесиз: кечиксенг, айыб салынады.

— Да, ол айтханынг а кертиди. Алайсыз болмайды. Иш мизамны бегитир ючюн, къралыбыз джангы джорукъ чыгъаргъанды. Кѳресиз, анабыз, тыш къралмы душманларыбыз тынчлыкъны бузаргъа кюрешедиле, джангы къаугъа хазырлайдыла. Къуру Финляндияны къайгъысы къымлы къалса, не джылау бар эди... — деди Сергей.

— Да, алайды. Не этейик? Биз рахатлыкъны къуру да тилейбиз, алай а Аллах биз айтханны бермейди. Энди сизни кибиклени ачыуларын анала сынамасала ашхы эди... Анагъыз бар болур?

— Бизни атабыз, анабыз да къралды, — деди Сергей. — Биз гитчеликден сабий юйде ѳсгенбиз, андан сора къралны школларында окъугъанбыз, энди, кесигиз кѳргенча, аскер къумукъдабыз.

Ол кюн Анна Петровна, джашланы бирини къолунда буршу къол джаулукъну кѳрюб, джаны къыйналыб айтды:

— Джашларым, сизни бир джууулур, итиу урулур затчыкъларыгъыз бар эсе, мен къараб, юйде джарашдырыр эдим, башха кереклилерине да кѳз джетдирир эдим. Ишден сора бошма. Тартынмай беригиз...

— Кесинге къыйын тюл эсе, бизге бек таб затны да айтаса, анабыз, алай а мында джуудурур джер бола тургъанлай, сени къалай къыйнайыкъ? — дедиле джашла.

Петровна къыйналмазын айтды. Беригиз деб, къаты болду. Ол кюн джашла, аны разы этер ючюн, уяла-тартына тургъанлай, бир талай затларын джууб, итиу уруб келтирирге бердиле, ол да, къууаныб, эки кюнден хазыр этерге айтыб кетди.

Ол болджалгъа Анна Петровна ишин тындыралмады: джауума джаудула, талай бош болгъан тюймени бегитирге, чындайланы чурукъ ашаб тебреген джерлерин джамаргъа сюйдю. Сора итиуну да ол, кесича, джарашдырыб уругъа изледи.

Анна Петровна, джашланы кёрсе, уяла-уяла:

— Бюгюн келтирирге деб тургъанлай ишге, ашыгъыб, бошайлмай кетдим. Тамбла ажымсыз келтирirme, — дей турду.

— Хата джокъду, ашыкъмагъыз, анабыз, — дей эдиле джашла.

Андан сора бир кюн Анна Петровна, итиу уругъа къызыб, заманны джууукълашханын эслемей къалды. Не болса да, бу джол сёзюне табылыргъа кюрешди.

Ашыгъыш келиб, санаторийни арбазына киргенинде, эшикни сакълаучу:

— Джыйырма минутха кечикдигиз, Макарова джолдаш, акт джазарыкъбыз, — деди.

Джукъ да айталмай, джюрегине да къолун салыб, къатын арбазда шиндикге чёкдю. Алайда айланган ишчиле, солугъанла, аны мыдах болуб олтургъанын эслеб, къатына барыб: «Не болгъанды, Петровна, неди бу туюмчегигиз?» — деб сордула.

— Къайгырмагъыз, джукъ да болмагъанды, дженгил джюрюгениме башым тегерек айланганды, ишге да бираз кечикгенме, — деди. Къолунда хабджюклени юсюнден джукъ айтыргъа сюймеди.

Кийимлени джашлагъа бериб, кесини къайгысы ангылатханында, Сергей Федорович:

— Биз тамадалагъа тюрербиз, сизни терслигигиз болмагъанын айтырбыз, — деб Анна Петровнаны кёлюн басды.

Эки кюн арадан кетиб, месткомну председатели, сизни ишигизге тамбла къарарыкъбыз, ишден сора кетиб къалмагъыз деб, бир къагъытха къол салдырды.

Аны билгенинде, Сергей:

— Къоркъмагъыз, ана, джыйылыугъа биз да барырбыз, — деди.

Экинчи кюн беш сагъатда профсоюз джыйылыуда месткомну председатели, иште болгъан кемиклени сюзе келиб, Макарованы джорукъну бузгъанын, анга айыб салыныргъа тыйыншлы болгъанын айтды, кесине да сёз берди.

— Да, не айтайым мен? Терс болгъаным хакъды, — деди ол. — Ёмюрюмде джукъгъа кечикмеучен эдим, бу джол... не

эсе да... Кечигиз, мадар бар эсе. Ол, арлакъяда олтургъан эки лейтенантха да кёзюу къарай, уятлы болгъанын танытды. Месткомну бир члени:

— Макарова джолдаш, нек кечикгенигизни бир айтыгъыз, — деди.

— Коллективден сырымы джашырмайым: ма ол алайда олтургъан экн баламы кийиммерин джууаргъа алыб, бюгюн келтирирге сёз берген эдим...

— Алгъын да этиученми эдигиз алай?

— Огъай, бу биринчи кере этгенимди. Башха зат ючюн да тюл, бу джашланы, не эсе да бир бек сюйюб, балаларымча кёрюб, бир затларына джараргъа разылыгъым болгъан эди. Мени да бар эди эки балам... бу экиси аланы эсима салгъандыла да, не этгеними да билмейме...

— Петровна, балаларыгъыз къайдадыла? — деб сорду дагъыда биреу.

— Ой, аны къайдан айталайым, мен аланы къайда болгъанларын билсем, нек джарлы эдим...

Кёзюнде джыламукълары джылтырай, ол кесини узун халпарын къысхартыб айтыргъа кюрешди.

Сергей, къолун кёлтюрюб, председателден бу тиширугъа бир соруу берирге эркинлик тиледи. Андан сора Сергей сорду:

— Ана, джашларыгъызны атлары къалай эди?

— Серёжа бла Володя.

— Аталарына не болгъанды дедигиз?

— Аталарын акъла ёлтюрген эдиле. Джашчыкъла бла мен аны къабырына да барыучан эдик...

— Тукъумлары къалай эди?

— Макаровла.

Сергей бла ол сёлешген сагъатда Владимир Федорович да, сескекли болуб, ёрге турду.

— Бу олтургъан адамдан кечмеклик тилейме, — деди Сергей, — Сиз да, анабыз, айыб этмегиз соргъаныма: джашларыгъызны кёрсегиз, энди таниялыкъмысыз? Аланы юслеринде сиз танырча бир ышан джокъму эди?

— Ай, балам, къайдан танийым, танырыкъ эдим эсе да аланы кёрюр насыб къайда! Андан бери джыйырма джыл озду...

— Алай болса да? — деди Сергей, кесини сорууна бир тюз джууаб табаргъа излей.

— Да, къайдам... тамада джашчыкъны юсюнде бир белгиси бар эди, ол да не эди десенг, бир джолда мен, чай къайна-тыб столгъа салгъанлай, ол, кесини сыркыулугъу бла, чайникни сюммегинден къайнагъан сууну кёкюрегине тёкген эди. Бойнундан киндигине дери, теуан къамчи бла ургъанча, кызыл таб болуб къалгъан эди. Сау эсе да, ол табы энди кетген болур...

Эки джаш да, секириб туруб, Анна Петровнаны кёзюне джити къараб тохтадыла. Киши джукъ айталмай, не эсе да бир зат сакълаб, хар ким шум болду. Петровна джашлагъа къоркъгъанча къарады, санлары тартындыла, кычырыкъ этиб иерге джетди.

Сора Сергей, бели бауун, тюймелерин теше айланыргъа чыдамай, эки къолу бла эки джанына шатык тартыб, джагъасын белине дери айырды, кёкюрегинде кызыл табын ачды.

— Таниймыса джашынгы, анам, багъалы анам!

Джашны кёзлери джаныб, чачы тозураб, боюн тамырлары турдула, къомарын Петровнагъа узатды. Залдагъыла ёрге—ёрге кёлтюрюлюб, солууларын тыйыб, симсиредиле. Джарым минут чакълы заман бир кюнча кёрюндю.

— Ах-ах! Джаным! — деб кычыргъаны бла сир къатыб тургъан Анна Петровнаны, кёзлери джумулуб, эсден тайыб, джыгъыла тебрегени тенг болду.

Сергей бла Владимир аны джерге джыгъылыргъа къоймадыла...

Хасанчыкъ

Къады бла Назияны тоюна кёб адам джыйылгъан эди. Адетде болгъанындан да оздуруб, ашау-ичиу, саугъа бериу, алгыш этиу деген затланы башы бла бардырдыла. Кёмери джарыгъан къонакъла аямай тёкдюле сёзю, «тукъум-джукъ болсунла, бал бла джауча джарашыб джашасынла, юлгюге айтылсынла!» дедиле.

Къонакъла чачылгъандан сора эки айдан Къады бла Назия «джан бла тёнгек» болалмазлыкъларын сезе башладыла. Назия, джылындан эки къат джаш болду да, «бугъунчакъ» оюнну сайлады, Къады уа аны орнуна эрине тебреди. Бу къалай джел-

башды, каскады, аллай бирни къалай ангыламайды деб, Къадыны кѣлюне кѣб кере келди. «Ай анасына уа, — дей турду ол, — хауасы башха деб муну ючюн айта болурла. Сен чегетге, ол къамишге, сен хо десенг, ол огъай... Джашар ючюн, джюрекни, талпыуну ушашлыгыы неден да алгъа керек кѣреме...»

Терен сагъышла бла сокъураныуну ахыры айырылыу бла бошалды. Айырылсанг, айырыл, Хасанчыкъ джаратылгъан эди: атасыз тууду ол. Кертиди, ол кѣзюуде джокъламады атасын. Алай а ѳсе келгенинде, «ата» деген сѣз къалай эсе да тюшдю тилине.

Джюрюй башлагъынчы огъуна тебреди Хасанчыкъ мынчакъ тартыб аття, ання, папа... деб.

«Бу хадауус, айт десенг, айтмаз эди, — деди Назия. — Тилсиз къаргъа, къайдан тюзелди эсе да ол сѣзге... Атанглай оу болгъун! Къыз сабий болса, алай этерик тюл эди... Джашха ата керекди деб, аны ючюн айта болурла...»

Чачылыудан сора эки джыл чакълы озгъанында, Назия терен сагъыш этди: ий-ха, биз нек келишмедик? Уму айыбын кѣрмедим, былай деб айтырча зат болмады арабызда... Излейме да джюрегимде илинмек зат табмайма. Бу ѳсмезлик да былай кемсиз этгенден ары, джарашыб къалгъаныбыз иги эди. Хар тюбеген кишиге «аття», деб айланнганын кѣлтюралмайма, уялхан да этеди...

Къадыны кѣлюне да келе эдиле алай затла. Ол чырта къайгысыз джашай эди дерге джарамаз. Аны сагъышлары да, джангур суулача тѣгюлюб, Назияны эсинде болгъанлагъа къошулуб, бир уму къобан къурай эдиле.

Былай ойлаша эди джаш: «Тюзю, терслик менде тюддю, Назия да билиб этмей эди къылыкъ. Аны тюшонджюрюр муратда болгъан эдим хыны. Къарайма да, менсиз да джашаргъа кюрешеди. Алай а... ол джашчыкъ... Аны да алыб, биреуге кетиб къалса, къыйналыкъма. Алай эсе, ызыма къалай къайтайым? Хы... Назия да басыммы, суйюмлю, тутхучлу тиширыу болгъанча кѣрюнеди. Кѣзлеринден алгъынча ачы суукъ урмайды, джылы джилтинле себедиле ала. Сейирди аналыкъ».

Бир актрисаны юсюнден окъугъаны эсине тюшдю. Ол тиширыу джыланны ролун ойнай тургъанды. Кѣзлери джыланны кѣзлерине ушагъанларына кѣбле сейирсингендиле: аллай рольгъа, деб туугъанча болгъанды.

Актрисагъа сабийчик туугъанында, адамла эслегендиле: ачы, огъурсуз къараммары кетиб, кёзле джылы нюр теге тура... «Назия да алайын болгъанды... Алай а къалай тюшюрейим аны алмында сыйымы?..».

Бу халда ойлана турдула экиси да, таб, ючюсю да: бир-бирин узакъдан кёре, тюберге сюе, тюбеселе, кёрмегенча эте.

Аланы эски танышлары Солтан, (ол кече тойда алгъышны эм кючлю къутуртхан), бир кюн автобус тохтаучу джерге баргъанлай, Назиягъа тюбеб къалды. Аны бла къол тутушхунчу, Хасанчыкъ, «папа, папа!» деб, бутундан къадалды. Солтан джашчыкъны къойнуна алды, эркелетди. Анасы уа ышарыб турду да, гурушха эте айтды:

— Солтан, ол кече сени сёзлеринги эсимден чыгъаралмайма. Къалай иги затла айтхан эдинг! Алай а «алмы алгъыш, арты къаргъыш» дегенлей болду да къалды, сиз да джанлаб кетдигиз...

— Ант этдир, Назия, мен таза кёлюмден айта эдим, сёзюм ючюн ёрге да сюелликме. Сизни хапарыгъызгъа, бек джарсыб турама. Ол аманнга тюбегенлей, эки этегин башына къабларыгъыма ишек болма. Эшта, къоярыкъ болурсуз былай сабий адетлени... — деди.

Солтан сёзюм бошагъынчы, автобус келиб къалды. Была арт эшикге урунган сагъатда, ал эшикден Къады тюшдю. Аны эслеген Солтан Назияны автобусха миндирмеди, джашчыкъны да алыб, ызына айланды. Къады, арлакъда тохтаб, адамланы арасындан къараргъа кюрешди. Хасанчыкъны Солтанны къойнунда кёргенин джанына ауур тийген эди.

Солтан къатына барды.

— Джол болсун, алан! — деди ёнгелеген атагъа.

— Сау бол. Къайрыса? — деб сорду ол да, джунчугъанын джашыра.

— Сени сакълай эдик... Амак бергенча, ма келдинг да къалдың! Тохта, былай алчы...

Солтан джашчыкъны Къадыгъа тутурду, кеси да Назия таба айланды. Бойнундан къысыб тургъан Хасанчыкъ къатыш Къады да келди.

— Танышыгъыз! — деди Солтан алагъа, къолун артистча ойната. Ючюсю да, кюдюле. Хасанчыкъ ардан къошулду, ала тохтагъандан сора.

Джангы юйдеги мюйюшден ташайыб кетгинчи, къараб турду Солтан ызларындан. Бу джолча къуанганмыды ёмюрюнде аны билалмайды кеси да.

Къазла

Мен экинчи классда окъуйма. Тенглерими ичинде эм джигитге саналама. Индекни юсю бла секирирге, ашыкъ, шыжык, тоб ойнаргъа, тутушургъа, къыш конёкла бла тикден учаргъа мени киши джетмейди. Окъуда да алмыа киши ётмейди.

Атым джигитге айтылса да, къазладан бек къоркъама, ала бла ёре отум джанмайды: ала мени сюрюрге ёчдюле, мен да къачыб къутулургъа кюрешеме, кенгден таш атама. Биргеме онглу адам болмаса, къазланы къатлары бла озаргъа базмайма, джанлаб ётеме. Ала да узакъдан, «къый-къый!» деб, боюнларын соза, джыланлача сызгыра къаладыла.

Анам бла эгечим бир кюн базардан беш къаз алыб келдиле. Мен суймедим ол ишни, алай а-не амал?

— Къайгырмаз, джашчыкъ, — деди анам, — кесибизни къазларыбыз сени къабарыкъ тюлдюле, къоркъма. Мен аладан къалмай къуш джасдыкъла этсем да кёрюрсен. Сеннге да умлу гаккъыла таба турлукъдула...

Талай кюнню арбазда айланыргъа къоркъа турдум. Къазла, бош къычыргъан болмаса, меннге чабар къайгылы тюлдиле. Мен да бираз батыр болдум, къолума таякъ алыб, аланы къоркъута, ары-бери къыстай тебретим.

Къазла кюндюз талада отлайдыла, бир-бирде къапхакъ башындан учуб, ёзенни къычырыкъ бла къанат тауушдан алдырыб, шуулдаб барыб, суу джагъада къонадыла. Ингир сайын, бир-бири ызындан тизилиб, къанджал таууш эте, юйге къайтыб келедиле.

Къазларыбыз бир кесек замандан гаккъыла таба башладыла. Мен бир гаккъдан тоуб къалама, андан сора джукъ ашаргъа унамай, юйдегилени чамландырама.

Бачхада балий терекге илиниб, балийле тюшюрсем, къазла чабыб чёблейдиле, дагъыда атарымы сакълайдыла. Ала мени бла шох болгъандыла, мен да аланы сюе башлагъанма.

Джыл сайын анам балийледен варенье кьайнатады. Ма бусагьатда да ала бла кюрешеди. Мияла банкалагьа балийле, шекер кьюуб кьойса, ала ачыб, кьайнаб, аракьы ийис этген кьызыл суу боладыла. Сора сууларын сюзюб алыб, балийлени индексге тегеди, сууну да шишалагьа кьюуб асырайды. Аны атам тенглери келген кезюуде ала бла ичеди.

Бир ингирде кьазла келиучю заманларында юйге кьайтмай кьалдыла. Анам—зат аланы излерге тебрегенлей, кьабакь эшикден хоншубуз Бабухну башы кьарады.

— О Зайнеб! — деди ол. — Кьазларыгьыз кьырылыб турадыла, бери чабыгьыз!

— О-оу, алай деген неди, кьайдадыла? — дей, анам орамгьа тебреди, кьалгьанла да чыкьдыла.

— Майна индексде. Сууну тегерге баргьанлай, керюуб кьалдым да, алыныб кете эдим, — деди Бабух.

Кьазланы джыйыб келдиле, сейир—тамаша болдула, неден кьырылгьанларын не кюрешиб билелмедиле.

— Арабин, ким эсе да отму ашатды экен? — деди анам. — Кимни юйюне кюл джауду?

— Да ким ашатырыкьды, кишиге хата этмей шойдула да, адам тарыгьыб эшитмегенме, — деди анамы эгечи Зубай.

— Ай, джарлыла, ёлмегенча, джылылай турадыла, бу сейир ишге бир кьарагьыз! — деди эгечим Зайнеб джыламсырагьан ауазы бла.

— Энди, суууб кьалгьынчы, эрлай джукьаргьа керекди, артда тюклерин алыргьа кьыйын боллукьду, — деб, анам полгьа джарашыб олтурду, кьазны кьолгьа алды.

— Ай медет, аман ёлюб кьалгьанлары табсыз болду кереме, ансы бир либижачыкь кьабарыкь эдик, — деди атам, эшикден кире. — Мен айтхан болса, аланы кьазаннга эртде урлукь эдик...

Кьазлагьа не болгьанын билирге кюреше, хар ким кёлюне келген бирер затны айтды. Алай болса да, басыныб, аланы терк огьуна джукьдула, кьушларын мигидаугьа джыйдыла, юслеринде бир сынгар тюк кьалдырмагьанча этиб, индексге индексге шуулдатдыла.

— Анам, атхан заманыбызда кьазла суумай тура эдиле, деди Зайнеб, — ол не сейирди?

— Ансыздыла суусала! Энди джукьундурла болгьандыла, бир да кьоркьма, суурла, — деди анам, ачылуу болуб.

Ол кече юйде къазладан башха сёз сёлешинмеди, аланы аман ёлгенлерин ким огъургъа, ким зараннга джоралады, «андан уму хата энди кёрмейик» деб, кългъанлагъа анам кёл этди.

Кече орунда сагъыш эте, джукъунган къазланы кёзюме кёргюзе, «эртденлагъа бары да сау болуб турсала!» дей, мен да джукълаб кълдым.

Танг аласында анамы тауушу чыкъды:

— Эшитемисиз, къазла кычыра болурла дейме!..

— Тоба, бизни къазланы тауушларына ушайды, — деб, Зайнеб терезеден къарады. Анам, галошларын къллаб, башына джаулугъун ата, эшикке чыкъды.

— Ах, мен хариб, бери чабыгъыз! — деген тауушун эшитиб, бир-бирин джетелмей, юйдегиле эшик аллына къуюлдула.

Къарасала — кълб-кълмыжа къазла, эшик аллына келиб, суукъдан кълтырай, «кълй-кълй» эте тура!

Ары-бери чабышыб, къазланы джылыгъа джылдыла, джылы ашарыкъ этиб бердиле.

Ол кюн кюнортагъа дери, хоншу-баш да басыныб, къазланы къллай тирилгенлерин сюзе, джомакълай турдула.

Сора атам сорду:

— Анасы, тюнене вино этген балийлеринги кълйры тёкген эдинг?

— Индекге...

— Барыб бир кълрачы, турамыдыла?

Анам тёкген джеринде балийлени кёрмей кълйтды.

— Джокъдула.

— Энди ангыладынгмы не болгъанын?

— Кълйдам, тоба... О-о-у...

Еттюрлюк болмаса...

Кълшыхы боранны халиуанда сарнагъанына ачлыкъ кълсхан бёрюлени улугъан тауушлары кълшулуб, барамтаны бешик джыры джырланады. Бу джыргъа эжиу керек тюлдю: кеси джюрекни титиретген суукъ эжиудю. Бюгече Сапар, тангнга дери анга тынгылаб, кёл кълсмай чыгъарыкъды. Не этсин, амал алай болса... Сапар джаяу джолоучуду, адам арасына келген

малчыды; Бийчесын джанындан элге тигелеб келе, кеч болуб, бёрю улугъан тауушланы эшитгенинде, былайда бир иесиз къошха кириб, дюгерге миниб джатханды, къошну эшигин этерге къарангыда четен агъачны да табалмай къалгъанды.

Кечени ауурлугъу кетерге, Сапар аякъ тауушла эшитди. Ат чючкюрдю. Ким эсе да, къошну алмында тохтаб, атдан тюшдю, эшикден къараб, таууш этди, джууб эшитмегенинде, ичгери кирди, атын да тартыб, зор бла къошха джыйды. Уму къошну бир бёлмесинде атны тагъыб, эшик четенни орнуна сюеди, къылыч салды. Сора чакъгыч бла от чакъдырыб, къууну къабындырды, саламчыкъ джандырыб, от тамызды. Къошну ичи джарыкъ болду. Къарангы, къачыб, мюйюшлеге джыйылыб, тешикледен тышына чыкъды. Оджагъы болмагъан саламбаш къошну ичинде тютюн айланды, чырдыгъа сингди.

Къымылдаргъа къоркъуб, тылпыусуз болуб тургъан Сапар энди ол адамны тюрсююн дюгер четенни тешиклеринден ачыкъ кёрдю. Къонакъ бир саубитген киши, Сапарны кеминде болур эди; къызыл къанлы, узун джаякълы адам, бал бетли чачы, ёрге ёхтем къайырылгъан мыйыкълары; юсюнде тышланган тону, чырпа бёркюню туюбу бла бойнуна къысылгъан акъ башлыгъы, белинде патронташы, уму къара къамасы, аягъында джамчы уюкълары... Айтыргъа, къонакъ бир белгили, джигит адам болгъанына ишек джокъ эди.

Сапар къошну ичинде бар затлагъа да кёз джетдирди: ташланы къатларында иги кесек отун, къуууш башында нарат дюкючню тамырларындан джарылгъан чыракъ джаркъала, кемирилген къой сюекле, кюлге батыб от агъач, гырджын агъач, эски арауун дагъыда башха затла бар эдиле. Ат джерни, джамчысын мурджар башына атыб, къонакъ эки быргъылы шкогун къабыргъагъа сюеди, сора, бёркюн кёзлерине басыб, башлыгъын да бойнуна къаты чырмаб, саламда джарашыб джатды, джамчысын узунуна ийди. Кёб турмай хурулдагъан тауушу да чыкъды.

Тартханчыгъы да болур деб, Сапарны кёлуне келди. Ол адамны къайдан эсе да узакъдан келгенин, джукъусу кёб бёлюннгенин таныды. Сапар кесинден хапар берирге уруб-зат этиб къояр деб, къоркъду. Эртденбла ол туруб кетсе, мен да джанларма деген акъылда тохташды.

Бир кесек замандан сора, бёрю улугъан тауушла тюз къошну къатында эшитилдиле, ала Сапарны тёппе тюклерин

ёрге-ёрге тургуздула. Бёрюле, межамны тегерегин кюрша-
лаб, кьош башына дери ёрлеб, ичине кирирге дыгалас эте,
эшикни, кябыргьаланы тырнай тебретиле. Кьонакьны уа бир
да уяныр кьайгысы джокьду, сылыт болуб, джугьун да билмей
джукьлайды.

Отда отунла джарыкь джанадыла. Кьонакь да, баям, тош-
лени игисин кере болур, аты уа сескекли болуб, пырх-чырх
эте, орнунда тебджилдейди.

Бир бёрю босагьаны кьазыб кюрешгенин Сапар керюб
турду. Сора ол, четенни тюбю бла сыбдырылыб, кьошха кир-
ди, кезлери кьызгьан кесеулеча джылтырадыла; ат, бурну бла
сызгырыб, кьошну бёмесинде тынчылыкьсыз болду, табанла-
рын буруб, кесин сакьларгьа хазырланды. Алай а бёрю аны
кьайгылы болмады: бойнун созуб, белин ийилтиб, чычханни
марагьан кишдикча, узун-узун атлай, мурджарда джукьлагьан-
нга терк джууукьлашды.

Санлары титиреб, Сапарны сыртында сууукь джел ойна-
ды, мангылайы кьызыб, солууу тыйылгьанча болду, тили туту-
луб, ауузу кьургьакьсыды, эки кезюн кьаты кьысыды.

Бёрю алгы бурун адамны баш джанын, ызы бла аякьла-
рын ийисгеди, башы бла аягына кезюу-кезюу чабды, хамхотун
джамчы тюбюне сугьуб-сугьуб чыгьарды.

Ол кезюуде кьошха дагьыда эки бёрю кирдиле, ат таба
бурулдула. Ат ачы кишнеди, джюгенин тартыб юздю, адамны
да хурулдагьаны тохтаб, джамчыны тюбюнде башы кьымыл-
дады.

Олсагьатдан бёрю, башын джамчы тюбюне ташайтыб,
бютеу тенгеги бла амына хыны силкиниб, кьонакьны боюн
джанындан бууду. Кьонакь ачы кьычырыкь этди, кьомары бё-
рюню кьучакьлаб, аякьлары, хауада ойнадыла, бойнунда шын
туруб, юй тюбюне тенгередди. Бёрю, аны башын джерге ба-
сыб, чюй ургьанча, мурджаргьа джабышдыргьан эди, адамны
кьуру аякьлары бла кьомары тыпырдай эдиле.

Кирген бёрюлени эки табаны бла элия чартлагьанча уруб,
эшик четенни чачыб, ат кябыргьаланы люоюлдетди. Эки бёрю
да, башлары кьайгылы болуб, джюн тоблача, чартлаб-чарт-
лаб, кьаргьа чыкьдыла.

Кёлюне чабар оноу эте келиб, эс ташлаб тургьан Сапар,
бир заманда кьарагьанында, адамны кьолунда джылтырагьан
кьаманы бёрюню кьарнына ташайгьанын эследи; бёрюню ары

дери тири кымылдагъан сингир бутлары кыйылдыла, бели бюголюб, тёнгеги джерге джабланды. Адам, аны къарышхан аузун кериб, тишлерин кесини имбашындан ычхындырды; исси къан бойнун, джаякъларын джууб, тонуну сагалланган джагъасындан акъды. Насыбына, башлыгъы бойнун сакълагъан болур эди, джаныуарны аузундан башын къутхарды.

Эрлай шкогун сермеб алыб, къонакъ эшик юсюнде тишлерин от чакъдыра, атны сермерге кюреше тургъан бёрюлеге тарх-тарх деб, эки кере атды. Къансыгъан, улугъан тауушла чыкъдыла; джалмы, мукъут болуб, сыртха тёгюлдю; ат да, къутургъан халгъа кириб, къачыб эшикге чыкъды, кишнеб, эл таба башын атды.

От джукъланса да, танг джарыгъы къошда хар не танылырча джарытхан эди. Тютюнлеген кесеуле болгъанны чарсдан алдыргъан эдиле. Адам, шкогуна таяна, эшик таба атларгъа кюрешди, не эсе да бир затла айтды, кёб бармай, тентиреб, юй тюбюне сойланды.

Къаны кёб кетгенден аны кёлюне чабыб къалгъанын таныб, бёрюлени да къорагъанларын кёрюб, Сапар акъырын дюгерден тюшдю. Соиланыб джатхан бёрюден къоркъуб, эшик кыылычны да къолуна алыб, аны алмына сакъ атлай барды. Алай а бёрюню аузу керилиб, кёзлери да джумулуб тургъанларын кёргенинде, кёл басыб, адамгъа бурулду. Аны мурджар таба суйреб, башлыгъын къан баргъан джерине басыб, юсюн джамчы бла джабды. Андан сора ызына-ызына къарай, эшикни да этиб, гузабаракъ кетди.

Элге джетгенлей, Сапар адамга къуугъун салды, кече кёрюб тургъан затларын а, айтыргъа уялыб, джашырды: «Джаны ичинде болур деб мурат этдим, юсюн да джамчысы бла джабыб келеме... Ый, марджала, анга дженгил барыгъыз», — деди.

Бу сёзлени эшитгенлей, адамма, эки ат джегилген чанагъа олтуруб, къош таба айландыла. Сапар да джолуна кетди.

... Бёрю талагъан адам ёлмегенди, боюн джанында терен таблары ол кечени анга салгъан ёмюрлюк мухуру болуб къалгъандыла. Сапарны таныргъа суйюб, кёб излегенди ол, алай а табалмагъанды. Джанымы сау къалдыргъан олду, керти адамлыкъ этгенди деб, хапар айтыргъа къонакъ ёч болгъанды.

Сапар а не эсе да аны кёзюне кёрюнюрге суймегенди. Ол кече кесини болумсузлугъу эсине тюшсе, кесинден кёлю

чыгъа, кызыбайлыгын унуталмай, кѳб заманны бушуу эте ашыргъанды.

Етгюрлюк болмаса, нѳгерлик болмазына, ишни да онгмазына не сѳз барды.

Парий

— Парийни джашауу мал кыыйырындады, энди ол кыойла бла шох болгъанды. «Парий кыойланы тилин биледи», — дейдиле аны таныгъанла. Джатхан сагъатында кыозула, юсюне миниб, кыулагын, бурнун аякълары бла кыаза айланадыла. Алагъа башын кѳлтюрюб да кыарамайды, кѳзлерин джумуб джатады.

Ол кѳзюуде аны кѳрген «Бу эринчекни эки кыулагын чычханла кемириб кетмей кыалай тура болурла?» дерикди. Алай а Парий, кеси таныгъан маманы арасында тынчды ансы, стауатха киши мал, адам, джаныуар джуукълашхан заманда бир кѳрге эдигиз аны тишлерини от чакъдыргъанын!

Босагъадан кыошха кыарагъанды деб, Парийни айыбын киши табалыкъ тюдю. Аны кыой эсенг, ол асыры «намыслыдан» аллына салыннган ашны да ашамагъанды, аны салгъан адам кыайтыб кетгинчи.

Ийнек сауучу джер кыошдан арлакъдады. Хар сют челекни бирем-бирем кыошха келтириб кыайтыргъа заман табмай, ийнек сауучула толу челеклени стауатда кыояргъа керек боладыла. Аланы уа ийнекле, бузоула ичерге, не тѳгерге болукъдула.

Болушлукъгъа Парийни чакъырадыла. Ол, сют челеклени кыатларында олтуруб, мал басдырмайды, кеси уа сынаб турсанг да, ийисгемейди...

Аны хайырлы ишлерин, адамланы да анга разылыкъларын айтыб бошаргъа кыыйынды. «Ит адамны шохуду» деген айтыуну кертилигин Парийни юсюнде кыол бла тутханча кѳрюрге боллукъ эди.

...Бир джыл кюз артында, ингир ала кюн бузулуб, кыар джабалакъ джауа келиб, бир кесек заманны ичинде умлу боран кыобду, дуня кыарангы кече болду. Мама стауатда эдиле, алай а чыгыб, аланы джокъларгъа эркиши джокъ эди, тиширыула уа эшикге кыараялмадыла.

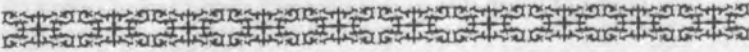
Стауатда мал табылгъанны боран сюрюб кетди, Парий да ала бла тас болду. Ол кече юйде киши кёз къысмады, эртденбла, тегерекге къуугъун этиб, адамланы джыйыб, малланы излей чыкъдыла. Боран чатлагъа кюртню къуйгъан эди, дуппур-чунгур джерлени тюб-тюз этген эди.

Бир-бирин кёрюрча кенгликде тизилиб, къар тюбюнде—затда мал эслеясакъ деб, хыршы тутуб, адамма чегет таба тебретиле. Мал аякъ ыз, башха ышан джокъду, макъыргъан, ёкюрген таууш эшитилмейди, итни да ауазы чыкъмайды.

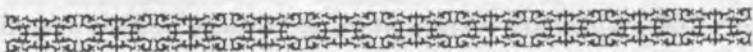
Бир заманда «малла мындадыла!» деген къууанч таууш келди. Барсала, къой, тууар да джоппу джыйылыб, тегереклеринде къар теблениб, къол аязча сыйдам болуб тура, къарда бёрю аякъ ызла... Кечени узуну ит, чарсха чабханча, тегерекге чабыб, бёрю бла къазауат этиб айланнганды, асыры ачдан къарны ичине къуруб, кеси да таякъдан атламазлыкъ болуб, юсюнде тюклерине буз сюммекле къатыб тура...

Малланы сау-саламат табханларына адамма бек къууандыла, ол затны Парийни кючюнден кёрдюле.

САБЫЙ ЛЕТЕ
ХАПАРЛА

Школда

Тугъан кюнюнден башлаб, адамгъа хар зат джангы, хар этгени биринчи кере болуб барады. Дуния джарыкъны кёзю кёргенлей, «А-а-а!» деб кычыргъан сабий, арта биринчи сёзюню айта, биринчи кере атлай келиб, ахыры школгъа да барыб, харифге къараб, «А» деб, окъуб тебрейди. Джашауну азбукасы алай башланады.

Школ! Бу сёзю эшитсе, джюреги джылынмагъан, кемсиз татлы, джарыкъ заманы эсине тюшмеген ким болур!

Школгъа джюрюрюксе деселе, анда не этеригими билелмей, мен да терен сагъышлана эдим. Окъургъа-джазаргъа юретирикдиле деселе да, алай дегенни магъанасын иги ангыламай эдим.

Нарсанада юй алыб джарашхан джылыбызда Шамший, къолумдан тутуб, мени школгъа алыб барды. Танымагъан, билмеген джериме мен да къоркъаракъ бардым. Анда къалай болур, кимле тюберле деб, сагъышлана эдим.

Омакъ оюулу темир бурууну эшигинден кириб, таш атлауучладан энишге тюшгенлей, школну арбазына кирдик. Арбазда, гокка ханслача, тюрлю-тюрлю кийинген сабийле, переменагъа чыкъгъан болур эдиле, хахай этиб, бир-бирлерин сюрюб, кызыл галстукларын джел тарай, чабышыб айланадыла. Анда-мында джыллары бла тамадаракъ джашла, кызла да кёрюнедиле. Ала камсыклыкъ этмейдиле. «Тенг тенги бла, тегене бауу бла» – алай болду мен эслеген хал.

Былайда мен сабийлени джарыкъ кюлгенлерин, бир-бирлерин сюрюб айланганларын кёрюб илешдим, кёл басдым, къонгурау тауушну биринчи кере эшитдим.

Школ эки этажлы кызыл къанджалбаш юйдю. Аны башында, къарт амманы чохуча, бир гитче чардакъ юйчюгю да барды. Арбазда къурулгъан турникге тамадаракъ джашла миниб

ойнайдыла, гитчеле уа ауузларын ачыб къарайдыла, миндиригиз деб, тилейдиле.

Школгъа кириб, Шамший бир адамла бла мени кѳргюзюб сѳлешди. Муну сизге алыб келгенме, деди. Ала да, башымы сылаб эркетдиле, атымы сордула. Мен а, уялыб, майрышыб тургъан болмаса, джукъ айталмадым.

— Ай, аперим къарнашчыгъыма, — деди келбетли киши, кѳзлериме джити къараб, — бир да къоркъма: сени кибиб кѳбле окъуйдула, тенгчиклеринги тамбла танырса, хар не бла да шагъырей болурса.

Андан сора мени бир бош классха элтдиле, парталаны, досканы кѳргюздюле, къайсы классда окъуругъуму айтдыла.

Биз биринчи кюн дерсге кечигиб келген эдик да, окъууну тамбладан башларгъа керек болдукъ. Къууана-къууана, юйге къайтдыкъ. Экинчи кюн Шамший мени дерсге заманында келтирди. Юсюмде джангы кийимлерим, бетим таза джууулуб, башым къыркъылыб, къолумда китабла салыргъа бир къумач сумкам...

Классда джыйырмадан аслам сабий болдукъ. Ичибизде бизден эсе эслиле да аз тюлдюле, алай а кѳбюсюню башчыкълары парталаны артларындан кючден кѳрюнедиле.

Биринчи устаз! Шерифат деб бир джаш къызчыкъды ол. Харифлени созуб-созуб айтады, кѳзюбюзге кескин кѳргюзеди. Биз да аны ызындан къайтарыб айтабыз, агъашчыкъла бла санаргъа юренебиз.

Шерифат, абаданыракъ сохталаны бизни къатыбызгъа олтуртуб, бизге болушдурады. Хауа деген узун къызды меннге дерсими айтдыргъан. Ол, башла бармагъын тизгинлеге тиреб, китабдан былай окъуйду: «Чалкъычыла чалкъы чаладыла, чалкъыларын таблайдыла, чабырларын къакълайдыла...» Мен да айтыб барама, алай а аны ол сѳзлени къайдан алыб айтханын ангыалаймайма. Бек сейир болгъаным неди десенг, китабда ол сызылгъан къарачыкъладан, таууш эшитмегенлей, ачыкъ сѳзле чыгъарыб, аланы айта билгенлериди.

Мен кеси ёмюрюмде да билмезме алай окъуй, деб къоркъуу этеме...

Шерифатны стол ящигинде къалын къагъытладан этилген умлу харифле кѳбдюле. Аланы таныб бошагъаныбыздан сора, бир кюн столну къатына чакъырыб:

— Амин, «Турнала» деб тизчи класс къангада, — дейди.

Устазны столундан харифлени бирем-бирем алыб, къангада тизиб кюрешеме. Ахыры «Турнала» деген сёз чыгъады. Терсди деб, киши айтмайды.

— Къара мынга, тюз тизиб къойду да! — деб къууанады менден тирилик сакъламай тургъан устазым...

Къангада Шерифат джазгъан сёзлени кесибизни тетрадарыбызгъа джазабыз. Бошасакъ, бир-бирибиз бла буджур къайгъы да этебиз. Устазны ауазына да, бёрю шокка юреннгенча, юрене тебрегенбиз.

Мени къатымда олтургъан узун джашчыкъ бла устаздан джашыртын сёлеширге кюрешеме:

— Къаншау, кел, тетрадланы поляларында суратла салайыкъ.

— Чык, мен салмайма.

— Биз ичинде джазабыз, тегереклери уа бош къалыб кетеди, аланы да бир затладан толтурайыкъ.

— Чык, огъай, Шерифат урушурукъду.

— Да нек урушады: ичине, джазгъан джерибизге, сурат салмайбыз да, тышына салабыз...

Къаншау унамайды. Аймысына, унамасын, мен кесим тебрейме чанчакълаб поляланы. Не сурат салгъанымы кесим билиб айталыкъ да тюмме.

Тетрадланы джыйыб кетедиле. Экинчи кюн дерсни алы бла Шерифат класс журналны ачады:

— Айбазланы Далиб?

— Мындама!

— Алийланы Тамара?

— Мындама!

— Болурланы Чокай!

— Я!

— Сарыланы Шамшият!

— М... дама!

— Ёзденланы Амин!

— М-м-дама!

— А-а, сенмисе? Тохта сени...

Мен сагъаяма, не болгъанын а билмейме.

Классда кимни болгъанын-болмагъанын джокълаб бошагъандан сора, Шерифат тетрадланы узун Хаугъа береди:

— Ма, Хауа, чач быланы.

Хауа чачады, устаз да дерсни башлайды.

Мен полягъа биягъы суратланы сала башлайма, Къаншаугъа да сал, дейме.

Къаншау, къолун кѣлтюрюб, устаздан не эсе да айтыргъа эркинлик алгъанлай, ёрге туруб, тарыгъады:

— Шерифат, Амин полялада суратла салайыкъ, — дейди да къоймайды...

— А-а! Унутуб турама, — деб, Шерифат мени таба дженил келеди, тетрадымы къолумдан алыб:

— Ким эркинлик бергенди сеннге класс тетрады чанчакъларгъа? Бу джолдан сора салсанг, эшитмеген эдим деме! деб, тетрадымы кѣзюме тутады, къаты уялтады.

Кирпича, башымы джашырама, къоркъгъандан ичим къалтырайды, сохталадан уялгъандан бетим отча къызарыб, Къаншаугъа ачыуланнгандан да кѣзлеримде джыламукъла ойнайдыла.

Экинчи полялада сурат макытда салсанг а...

Къаншаугъа да кесими кѣбдюрюб, талай кюнню айланама: тил этгени кѣлюмю бек къалдыргъан эди, тилчини уа, не джашырыу, нечик да кѣрюб болмай эдим.

Классда мен бираз бырناق болгъанымы сеземе: сабийлени кѣбюсю сахарчыладыла, бир-бирин танийдыла, мен а тышындан кѣб болмай келгенме.

Сабийледе да, тауукъладача, онгсузну, джакъсызны аягындан алгъан къылыкъ барды. Ал кѣзюуде меннге да джашау бермегенле табылдыла. Школдан узакъ болмай джашагъан талай къызчыкъ бла джашчыкъ, бир-бирине эзеу болуб, мени бла кюрешедиле: даулашадыла, хыликге этедиле, джолда ызымдан джетиб, сумкалары бла уруб къачадыла, къар джуммакъла атадыла...

Къар джуммакъ атыуда мен артха къалмайма, атхан джуммагъым, окъча барыб, марагъанымы къулакъ джанын къыздырады. Къая башларындан ёзеннге таш атаргъа ёчлюгом былайда меннге болуша болур эди, кесим тенглилени онглайма, сахарчы сабийле уа мени джитилик бла озадыла. Школдан чачылыб бара, арабызда къаугъа чыгъады, даулашабыз. Экинчи кюн школгъа келсем, мени бла кюрешириклерин ала джашырмайдыла. Ол хапарны юйде айтама. Сабий къайгыгыгъа эс бѣлюб, Шамший мени Къады бла Шамилге аманат этеди. Ала уа менден уму джашладыла, кеслери да бизден узакъ болмай джашайдыла.

Школгъа ала къатыш келеме. Переменагъа чыкъгъанлай, сабий сюрюу арбазгъа туюча тѣгюледи, каналны юсю бла ары-бери секириб, бир-бирин сюрюб, джагъалашыб-джыртышыб айланадыла. Ол кѣзюуде пионервожатый къыз, къызыл галстуклу сохталаны бир джерге джыйыб, тебсерге юретеди. Гитче джашчыкъла истемейге барыб, чанчылыб кюрешедиле. Къараргъа суйсем да, тойгъа къошулургъа мен бек уялама.

Тюнене мени бла урушхан джашчыкъла, меннге терс къарай, тохта, дерс бир бошалсын деб, кенгден джумдурукъну кѣргюзедиле.

Бир заманда Къады, къатыма келиб:

— Къайда, кимледиле ол сени бла кюрешгенле! — дейди, къамчи сабча бир агъашчыкъны къолунда ойната.

— Майнама, бирлери олду! — дейме мен, арлакъда ойнай тургъан Мудалифни кѣргюзюб.

Къады, аны къатына барыб, иги къоркъутады, бу джолдан сора Аминнге тие турма, дейди. Мудалиф бла нѣгерлерин меннге ѳчюкгенлерин андан сора къоядыла. Тура-туруб, биз шохайла болабыз...

Юйге келир-келмез, кюнорталыкъ ашаб, орамгъа ашыгъама. Джай да, къыш да орамда мени сакълагъанла кѣбдюле. Джай тоб, шыжык, «кутъка», бугъунчакъ ойнаргъа сакълайдыла: бу оюнлада мен къошулгъан команданы джолу болады; къыш а конѳкла, чанала бла учаргъа, къар джуммакъ ойнаргъа чакъырадыла: конѳкла бла мен учуб тюшмеген бир тик джокъду, меннге эришиб учабыз дегенле, алчю-гюлчю айланыб, сыртлары не бауурлары бла учуб тюшедиле; къар джуммакъ ойнауда уа мен команданы башчысы болама, къар джуммакъланы, сууда джибитиб, къатыла этиб, аладан хурджунларыбызны толтуруб, орамны ары джанындан бизге къаршчы келген сабийле бла джууукъ кириб, бетден-бетге согъушабыз, кѣбюскуне хорлагъан да этебиз.

Юйдегиле мени джатар заманнга дери юйге джыялмай къыйналадыла. Ахыры-къайтама, ойнагъандан эригиб, джаякъларым джана, санларым къызыб, саулугъум къайнай...

Мен ал класслада окъугъан кѣзюуде эгешчигим Зайнебге тѣрт-беш джыл болгъан эди. «Кѣрген кѣргенин этер, кѣчген арбасын джегер» дегенлей, ол да, менден кѣргенин этерге тырмашыб, джюрегими джарады. Мени бир китабымы алыб, къагъытларыны арасы бла джыджымчыкъ кийдириб, сумкача

этиб, билегине илиндириб айланады. Аны кёргенлей, мени джинлерим кьозгъаладыла, сюрюб тебрейме, алай а Зайнеб тамадаланы арасына кириб кьутулады.

Аны бла кьалса уа, Зайнеб былай айтады:

— Мен да школгъа джюрюйме, сенича окъуйма!

— Алдама, кьайры джюрюйсе?

— Огай, алдамайма... Ма ары барама...

— Кьайры? Кёргюзчю!

— Кёргюзейим... Кел.

Экибиз да, эришиб, орамгъа чыгъабыз. Зайнеб мени хоншубузну юй-артына элтеди:

— Ма, мени школум...

— Партанг кьайда? Бу школ тюдю!

— Ма партам! — деб бир буз ташны кёргюзеди.

Мен школгъа кетгенден сора, Зайнеб да кюн сайын тохтамай кьайры эсе да кетеди, деб юйде айтыучан эдиле. Артада уа аны ма былайгъа келиб, сууукъдан кегере, ташха олтуруб, китабны ичине кьараб, не эсе да шыбырдай тургъанлай табхандыла. Аны «школдан» зор бла юйге кьайтарыб, экинчи ий-мезге кюрешиб тургъандыла.

Джашлыкь!.. Зайнеб бла ёчешиб, мен аны талай кьычырым джерге, кьаргъа, батмакьгъа бата, кесими школума алыб барама. Дупбурдан улму кьанджалбаш юйню кёргюзюб:

— Майна мени школум! Мен алай юйде окъуйма! — деб махтанама. — О-о-о! Аллай узакьгъа барыб... А мени школум джууукьдады, — дейди Зайнеб, дагыда мени дженгерге кюрешиб...

...Школ джашчыкъланы арасында бимлай адет барды: талай тенг бир джерге джыйылгъанлай, тутушууда ким залим болгъанын билир ючюн, бир онглуракь башлайды:

— Мурат, сен Хасан бла барамыса тутушургъа?

— Барама.

— Хасан, сен а?

— Мен да барама...

Къумач сумкаланы да бойнубуз бла кенделен атыб, школну артында тик дуппурну башына чыгъабыз. Анда бир-бири кючюн сынарыкь эки джашчыкь, тешиниб, билеклерин чойюрюб, тутушургъа хазырланадыла, биреу төре болады, кьалгъанла ауузларын ачыб кьарайдыла. Тутушуу башланады.

Бир-бири бла кюреше келиб, къайсыны болса да сырты джерге тиеди, аны хорланганнга санаб, тутушууну тохтатадыла, экисини да къолларын бир-бирине тутдуруб, арада кёлкъалды джюрюмезча, керти шохла этеделе. Алай а онглу ким болганы танылады. Андан сора ала бир-бирине ёшюн урмайдыла. Тутушудан сора джау болмаганыбыз иги адетлерибизни бири эди.

Школда сыркыулукъ бла айтылган талай сохта барды. Ала аман окъуган, кийик кылыкълы, кемсиз сабийледеле. Аланы биз кесиби да суймейбиз: джукъбилмезни, аны юсюне да огъурсузну ким сюер!

Сохталагъа чечек салыргъа, укол этерге медсестрала келселе, улму къаугъа чыгъады: кишини классдан тышына иймей, эшиклени бегитиб, ариулукъ бла айтыб, ангылатыб кюрешгенликге, бир къауумла уколну къатларына къоймайдыла, кими джылайды, кими партагъа къарышады.

Ол затны кёрсем, билегими ёрге этиб неда сыртымы ачыб, биринчи барыб къалама.

— Ыхы, ма джигит алай этеди! Бир зат да болукъ тюдю, — дейдиле устазла. Медсестрала да, разы болуб, кёзюме къарайдыла. Джюрегим къоркъуб турса да, — дуния къоркъгандан къоркъмай да къалай этгин — махтаууму тюшюрмез ючюн, кесими къатдырыб теземе, ызыма къайтыб келе, бюсюреусюз ышарыб, бош затды деб, къалганлагъа да кёл этеме...

Классда кыызчыкъла бла джашчыкъла башха-башха олтурadyла. Кылыкъ этген джашчыкъ болса, устаз аны кыызчыкъ бла олтуртады. Ол, кишдикни отха тартханча болуб, бармазгъа тырнакълаб кюрешеди, уялады, къалганла да анга мыйыкъ тюбюнден кюледеле. Олтурмай а не мадар. Болмаз къалса, кыызчыкъ кесин эркин тутады.

Кылыкъ этмей а къалай чыдасынла! Аммыбыздагъы партидан биреу устазны сорууна джууаб этерге ёрге къобханлай, аны тюбюне мерекеб орунну салабыз. Эслемей, доб деб олтурганлай, ёрге секиреди. Биз а кюлгенден кесибибизни тыямайбыз. Къайсы болса да кесинге алай этсе, ол оюнну къолайсыз болганын эсгересе...

Умар деб бир негерим барды. Ол менден танг тамадады, алай а орнунда кёб къалганы амалтын, мени бла бир классда окъуйду. Башына окъуу кирмегени болмаса, башха хатасы джокъду. Дерсин айтамаса, аны столну къатына сюеб, эки

кзулагы мор бетлиле болгунчу уялтыб, устаз къара азабын береди. Умар да китабны ёретинлей окъургъа кюрешеди, тюрлю—тюрлю сылтаула этеди.

— Бар. «Аман» салама, — дейди устаз. Сохта уа экинчи кюннге дерсин билиб келирге сёз бериб кзутулады.

Алай а Умар, тарбуундан кзутулганлай, ол затны терк унутуб къояды. Ашыкь ойнаргъа уа бек тириди. Кёб заманыбызны алады бу оюн, хар не ишибизни да унутдурады. Танг атханлай ойнаб башлаб, ингир къарангыда кючден бошайбыз. Къалай ойнайбыз?

Эртденбла Умар келеди. Эшикден къараб сорады:

— Амин, ойнаймыса?

— Огъай, дерслерими этиб бошамаганма...

— Къой, къой дерслени! Эки керечик ойнайыкь.

— Мен дерсими этиб бошагынчы ойнаргъа суюмейме.

— Сенича билге эдим: окъугъан да этмегенлей айтырыкьса.

— Арифметикадан да эки задачны этерге керекме.

— Ну, бир джангыз «кончукь» ойнайыкь. Ма, къаллай бир ачхам барды! Ашатылган, къоргъашын кзуюлган, тюрлю—тюрлю боялган ашыкъларым да кёбдюле. Сен тюнене мени къабыб кетгенсе. Энди уа ойнамайма, дейсе. Алай этерге нечестно! Давай, ойнайбыз.

Умар хурджунунда багъыр шайларын зынгырдатады, экинчи хурджунунда да ашыкълары жыгъырдайдыла. Ойнасам, муну къабарымы билеме, кзуру да алай болуучанды, алай а, къабдырса, бу хыныгъа кетеди, экинчи тынчлыкь бермей, дагъыда ойнайыкь деб айланады. Ачханы, ашыкьны да табыб, дагъыда келикди. Ол джанындан бек рысхылыды. Къайдан табханын билмейме.

Шахарда ашыкьны багъасы бир шайды. Мында ашыкь ойнамаган сабий табарыкь тюлсе.

Оюнну юсюнде туююш да аз чыкьмайды. Талай сабий ойнай турганлай, ким болса да бир онглуракь, къысыла келиб, «чургъур калаган!» деб, джерде ашыкъланы сермеб къачыучан эди. Алай айтыб сермесе, анга уму дау этерге болмай эди. Къолундан келсе-джет да сыйыр, алай болмаса-кетди, къалдынг, джюрегинг къайнай.

Умарны ойнамай кетмезин билеме, не джашырыу, кесим да ойнаргъа андан аз суюмейме. Ойнаб башлайбыз. Юйдегиле, кюзгъалыб, мени ашаргъа чакьырадыла, Умаргъа да ду-

нияны къядыла, алай болганлыкыгъа... уялмагъан бетге—къазан къара: Умар улуу джунчумайды:

— Да мени не терслигим барды? — дейди ол. — Амин кеси, ойнайыкъ деб, кьоймайды.

— Да сен кьоймайса да аны дерсин этерге, сенсе да келиб кюрешген!

— Ол тюнене кел деген эди меннге...

Мен оюннга синггенме, юйден кычыргъанларын ушатмай, аланы кёлмерин басар кыйгылы болама:

— Бусагъатдан, бир минутчукъдан бошайбыз...

Школгъа тебресек, джолну узуну ашыкъланы атыб, марлаб уруб, ийилиб—туруб, барабыз.

Переменагъа бек ашыгыб джетебиз, урокну бошалгъанына кьюуанабыз. Эшикге чыкъганлай — биягъы ашыкъла. Хайда ойна! Оюнну уа арты джокъ. Къонгурау кыгылгъандан сора, мычыракъ, джан солуу этиб, атылыб келиб, классха киребиз. Анда уа — устаз.

Эшик юсюнде баш тебенибизге къараб, бетлерибиз кызырыб, уялгъандан джерге кирирча болуб турганлай, джангы устазыбыз Узейир, бизге бурулуб, хыны сорады:

— Къайда эдигиз! Сизге башха къонгурау кыгъаргъамы керекди?

— Да... былай... немеге барабыз деб... кечиг...

— Сен былай келчи, ол хурджунларынгы стол юсюне кыкы!

Чыгъарады Амин... джыйырма ашыкъ, экичигин джашырыб кьояды...

— Барын да сал, барын да сал! — дейди Узейир. Уяла-уяла, ол эки ашыкъны да атады Амин, джанындан юзгенча болуб, ол кыйналыб къабханларындан айырылыб кыалыргъа кёзю кыймаса да. Умар да къабдырыб бошаймай кыалган талай ашыгы бла бир кьоргъашынлы «биткасын» столгъа салады. Джюреги уа аны кымай бир аругъанын Аминден сора киши билмейди.

Бу оюнла бек заранлы, осал эдиле. Эсим оюнда болганлыкыгъа, мен дагъыда айырма окъуруму кьоймайма, Умар а? Башхала уа? Алагъа бек татыйды. Дерсге кечикген бла кымай, биз толу кюннге школну ичине кирмей да кыала эдик. Ол адетни аты «бортыжать» этиу эди. Юйден школгъа барабыз деб кетиб, дуппур башында, паркда ойнай туруб, ингирде юйге

къайтыучан эдик. Сора тенглерингден сор да айлан: бюгюн не окъудугъуз, юйге не бергендиле?..

Бу къылыкъланы аманлыкъларын кеч эсгердик. Алай а хар затны кесини кёзююю. Къутулдукъ ашыкъ «ауруудан» да, аны орнуна онла бла башха оюнла, келдиле, сабий сантлыкълдан айырыла, дуниягъа азмыч кёзле бла къарай тебрэдик.

Сабийликни къайгъысыз ал кёзююю артыбызда къалды. Тёртюнчю классха дери къалай окъугъанымы билмегенлей, джукъ ангылай-къала эдим эсе да эслеменгенлей, тюш бла тюнюю арасындача келдим. Алай а «тама, тама кёл болду» дейдиле. Амайын, билим да, ууакъ-ууакъ къошула, бюгюн ангылаб къойгъанымы тюнене нечик ангыламай эдим дей да сейирсине, чардакъ булутла, шылпы тубанла кёлтюрюлюб, узакъ таула, кенг къарамма кёрюне баргъанча, акъыл, эс да алай ачыла баргъанларын таныдым.

Шонай бла Данай

1

Улму Ата джурт къазауат башланган сагъатда Шонай бла Данай биринчи классха барыргъа хазырлана эдиле. Экисини юйлери да джолну эки джанында, бир-биринден аз тайышыб салынган эдиле. Акъ букъу басхан ташлы джолну юсю бла беш кере чынгаса, Данай доп деб тюшюучен эди Шонайланы арбазгъа. Шонай да, аны сакълал тургъанча, шыб деб чыгъар эди алына.

— Мен эртденли къылымы, къармагъымы джарашдырдым, бачхада къуртла къаздым, суу джагъасында шишачыкъ бла бир джюзаякъ да джыйдым, сен къайда къалдың? — дей эди тенги Данайгъа.

— Мен а садакъ ишлеб кюрешгенме. Атыб кёрдюм да, кёкню къаралдысына ташайыб кетди, — дер эди Данай, неда башха тирилиги бла махтаныр эди.

Андан сора арбаздан чыгъыб кетселе, джашчыкъла тюшге дери суу ызында къалыучан эдиле. Кертиди эшек бла отуннга барыргъа бирине буйрукъ болса, экинчиси да анга къошула эди. Чегетге сингселе уа, бютюн да улму зауукъ эте эдиле:

эшекни одалгъа бошлаб, къургъакъ отунла джыяр мурат бла шындыкга сингиб кетиб, кѳгетлеге къадалыб къалыучан эдиле. Бири айюню ызларын, бири къоянны тюклерин табыб, къонгурау таууш бла кычырыучан эдиле бир-бирине. Эригиб, сѳрюгиб, арыб, бир заман да кѳкге къарасала, — кюн батаргъа джууукълашыб тура. Хайда чабар эдиле отун джыяргъа. Къараб-къарагъынчы, эшек джюгю къургъакъ отун ташыб, гырнайны юсюне къалай эдиле да, ашыгыш тебрей эдиле элге. Къайда къалыб кетдигиз, «сабийни джумушха ий да, ызындан кесинг бар» дегенлей, сизни излерге тебреген эдик деб, юйдегиле чаманыучан эдиле.

Шонай бла Данай кирмеген къая тешик, теренлигин ала ѳлчелемеген суу айланма, туюб, джан-джанын ала чакъдырмагъан чауул таш болмаз эди ол тѳгерекде. Чегет джолма, агъач ийиучю къулакъ сызгъала, биченликде борсукъ тешикле — къайсы бирин тинтмей эдиле бу эки тенгчик! Была билген ташала бла тыгырыкъланы кѳбле танымай эдиле. Чабакъны аслам джерине, кѳгетни къалынына уста болуб, экиси джашырттын барыучан эдиле. Шиякыланы къазаргъа, кече къарангыда ары-берини сымарларгъа да къоркъмай эдиле тенгле. Джангыз бир базмагъанлары — кече къабырлагъа барыу. Алай болса да ол ишни да бир сынаргъа разы эдиле.

Тийре сабийле бла кечегиде къазауат оюн ойнагъан сагъатда бу экиси кирген чынгымагъа къоркъа эдиле барыргъа къалгъанла. Кимни табсала да, быланы табаргъа келмей эди кишини къолундан.

Бир джолда уа «Къалмукъланы биченликде алмасты джашайды» деген хапар чыкъды. «Кече ай джарыкъда, уф-уф деб, ийилиб туруб, неле эсе да эте айланганын ма бу кѳзлерим бла къалай кѳрдюм эсе, ауру-талау алай кѳрмей къалсынла мен къоркъгъанла» деб, Тауджанны хапар айтханын Шонай бла Данай да эшитген эдиле.

Ичлеринден бираз къоркъсала да, «кече биченликде агъара туруучу алмастыны» кѳзлери бла кѳрюрге ант этдиле джашчыкъла. Ала къой эсенг, умула да базмай эдиле алай этерге.

Оноулашдыла: кечени арасы заманда Данай, юйлеринден акъыртын чыгыб, Шонайны терезесин къагъады, ызы бла чалдышха бугъады. Шонай а джукъламай турлукъду, чыгъаргъа хазырланыб.

Айтханларыча этдиле. Шонай терк огъуна чыгыб кълды, итлери да сагъаймадыла. Экиси эки таякъ алыб, рогаткалары боюнларына тагыб, Кълмукълары таба тебретдиле. Джалан аякъдыла, джолда шыкъыртсыз барыр ючюн, итлени къозгъамай.

Ай дуппур башындан джангы къарагъанды. Узун келекгеде джатадыла джерде, бирери бирер къуджур затха ушай, эсинги ала.

Кълмукъланы биченликге джетерге, джашчыкъла энгишге ийилдиле, керти тахсачылача, хансха джатыб сюркелдиле. Биченлик ариу кёрюнеди, къол аяздача. Ичинде эки улму таш къаралгъандан башха джукъ эслемейдиле. Шоркъа суучукъ зынгырдайды, Къобанны джелча шуулдагъанындан ачыкъ айырыла.

Толу сагъатны сакълагъандан сора, туруб, сынчыла хунаны тегерегине айландыла. Танг атаргъа уа кёб кълмагъанды. Тийреде гугурукла, бир-бирине эришгенча къычыра тебрендиле. Шонай бла Данай юйлерине къайтыргъа ашыкъдыла. Ол джаныуарны кёргюнчю, хар кече сайын былай гезет эте турургъа оноулашыб чачылдыла.

Экинчи кече джашчыкъла кечикмей бардыла биченликге, джассы артында. Бу джол итле улму хахай да ачдыла, алай а джашчыкъланы танымагъан джокъ эди да, къаугъа терк джукъланды. Ай чыкъмаса да, джуддузла джарыта эдиле ёзенни. Джашчыкъланы кёзлери юренген эдиле къарангыгъа.

— Эй, тохта! — деди Шонай, шыбырдаб. — Не зат эсе да бизни таба келе турады...

— Ы-хы, мен да кёрдюм, — деди нёгери.

— Кел, къачайыкъ...

— Сюрюб джетерикди... Андан эсе бугъайыкъ...

Ызларына туракълаб, джашчыкъла хуна ташланы тюбюне къысыдырылдыла. Келген, джерни дюнюрдете, къатлары бла озуб кетди. Аякъ тауушу узайгъанлай, сынчыла аны ызындан къарадыла. Къаралды суучукъну къатында тохтады, юсюнден тонун атды да, чыммакъ болду, суугъа ийилди.

— Эй, Данай, адамды да!.. — деди Шонай.

— Къайдан билесе, алмасты эсе уа? Алмасты адамгъа ушайды дейдиле, — Данай къоркъгъанын джашырмады.

— Алмастыны узун чачы болады, муну уа джокъду!

— Бар эсе къайдан билесе?

— Майна, кёрюнеди да! Кел, арлакъ барайыкчы...

Джашчыкъла джууукъ бардыла, сюркелиб, шыкыртсыз. Тобаста: агъаргъан алмасты да тюл, зат да тюл — Къалмукъну тамада джашы Добай!..

— Ма бу болур дуняны къркътхан, — деди Шонай. — Кел, бир алындырайык! Сен хырылда, мен мурулдайым... Ызы бла ташны тёнгеретирбиз. Сюрсе — къачыб къутулурбуз.

Келишдиле. Къуджур тауушланы эшитгенлей, Добай илгениб къарады тёрт джанына, сора, секириб туруб, чыпал—чупул этиб, юй таба атылды. Джашчыкъла алайда тонун табдыла, къазыкъгъа илиндириб, кеслери да джол таба къачдыла. Къалмукъланы юйде дауурла чыкъдыла, сагъайдыла итле. Кимле эсе да, чыракъ джандырыб, арбазгъа къарадыла, биченлик таба уа киши бармады.

Экинчи кюнюнде, биченликге айю келгенди, деген хапар джайылды, алмастыны эслеген а болмады. Айю ашаб кетмеген эди эсе... Добайны тонун къазыкъгъа тагъылыб тургъанын кёрген къатын Ханымсат да бир тюрлю хапарла чыгъарды. Къысхача айтыргъа, не болгъанын джашчыкъладан ёзге киши ангыламады. «Алмастыны юсюне айю да къошулду эсе, энди алайгъа барыудан хайыр джокъду», — дей эдиле адамма.

2

Къазауат башланды деген кюн Шонай бла Данай элни огъары джанында айланмада «суу анасын» излеб кюреше эдиле. Мазалы ташны къатында кёмеуолге экиси эки джанындан секириб, тюбюне чёгюб, чокъуракъ сууда кёзлерин ачыб къарай эдиле, бир-бирин табыб чыгъа эдиле. Сабийлени сермеучю «суу анасын» бир да — бир да кёрмей эдиле.

Эринлери-бурунлары да мор болуб, юйлерине къайтханларында, «къазауат башланганды, аскерге амыкъдыла» деген сёзле чалышдыла къулакъларына. Ол затлагъа асыры эс бёллюк болмаз эдиле, тиширыуланы джыламсырагъанлары бла эркишилени къайгъылы бетлерин кёрмеселе. Дагъыда терен сезалмадыла, бу хапарла да «алмасты» бла «суу анасыны» сырларыча болурла деб къойдула.

Алай а экинчи кюнюнде Шонай бла Данайны аталарына повесткала келдиле. Бир джыйын адамны арасында ала да кетиб тебрегенлерин кѳргенлей, джашчыкъла бузулдула: алгынча уямай, кѳмери такъыр болуб, джууукъ-тенг къатыш ала да джыладыла, артыкъ да бек аталарын къучакълагъанлай.

— Сиз иги тенгчиклесиз, бир-биригизни суююгюз, юйде да хайт деб туругъуз, — деди экисине да Данайны атасы Хасан.

— Ма, кѳресиз, биз джауну букъусун къагъаргъа барабыз, мында сиз къаласыз бизни орнубузгъа. Къоркъмагъыз, биз эрлай къайтыб келликбиз...

Ала кетдиле. Дагъыда, дагъыда кетдиле джашла аскерге. Солуу кюн сайын талалада джыйылыб, той-оюн къураб, тутушуб юрешиючу джигитле, ингир сайын къол таш атыучу эркишле бары да тас болдула тийреден. Къуу-шуу орамла бла мыдах арбазлада къартла, тиширыула, сабийле къалдыла. Не эсе да бир табсыз болумну сезген итле, кѳблени ишекли эте, кечеле бла улуучан эдиле. Алкъын къыйынлыкъ кесин кѳргюз-мегенликге, аны келик къоркъууу халкъны бетинден нюрюн ала эди.

Кѳб турмай, къазауатны шыбыла тауушу кюн батхандан эшитиле башлады: джаралыла келген хапарла, ѳлгенлени юйдегилерине билдириуу къагъытла...

Джашчыкъла биринчи классны бошагъан джылны джайында Хасанны ѳлген къагъыты келди, Шонайны атасы да — Асланбек Баку джанындан джаралы болуб джатханын джаза эди. Къоркъууу бла къыйынлыкъны къара булуту басхан эди ѳзенни — шуулдауукъ, къобуз согъуучу тау ѳзенни.

Сакъал-мыйыкъ чыкъмаса да, Шонай бла Данай кеслерин къартгуналагъа санай эдиле. Кимге къалай кѳрюне эдиле эсе да, кеслери кеслерине акъыл токъмакъладан башха кѳрюнмей эдиле. Джангыз кемликлери — къаяны бери аудурургъа къарыулары джетмегени.

Аскерчиле талада къоюб кетген къол ташланы кѳлтюрюб кѳребиз деселе, солуулары тыйылыб, бетлерине къан ура эди. «Быланы алай тынч атыучу джашла джауну ичегисин бек терк юзерикдиле, — деген акъыл келе эди башларына. — Сора джау хаман бизни джерге кириб нек келеди да?»

Арт кѳзюуде Шонай бла Данай суйген оюнларын къойгъандыла, алмастыла бла джинлени къайгъысы да кетгенди башларындан. Энди — отун-суу ташы, юй джумушха джара, окъугъ-

ан да эт. Добайны тону да унутулгъанды (Добай, хариб, кеси да аскерге кетгенли хапарсызды).

3

Бир кече ёзенни башында самолет таууш чыкъды. Огъурсуз таууш. Бёрю улугъаннга ушай эди ол. Бизники тюлдю, да тюлдю... Данай, юй башына минди эсе да, джуддузла тигилген къатапа кёкде джукъ эслеямады. Таууш бла ышан этиб къарай келгенинде, джуддузланы джабылыб-ачылыб баргъанларындан таныды самолётну къаралдысын. Эмени андан джашырыргъа излегенча, ёзенни тюз белине дери тубан чарс уюбду, элде чыракъ джаннган джокъду (эртде буйрукъ болгъанды кече бир джилтин чыгъармазгъа). «Бу джауну самолётуду... Алай а, антсыз болгъа эди, ол мийикден къараб, былай терен ёзенде, таб, уму сууну да кёрмесе», — деген акъыл келди Данайгъа.

Бир кесекден самолётдан не зат эсе да чыккырдады. Джаннган джилтинле, бир джерчикден чыгыб, учхан джуддузлача, сёдегей-сёдегей чабышдыла, бир-бирин джеталмай, джерге-джерге батылдыла. Олсагъатдан тегерек гюрюлдеди, тыккырдады, къаяла-таула зангырдадыла, ит юрген, мал ёкюрген тауушладан толду эл.

Бутлары къалтыраб, Данай къачар къайгъыгъа кирди, алай болгъанлыкъгъа, дагъыда сейирге къарары келиб, тохтады.

Самолет башха ёзеннге бурулду. Чыккырдата-джандыра, узайыб кетди да, бир заманда, боу-у-у деб, кючлю таууш чыгъарды, джерни тебрендириб, «Бомба атылгъан былай болур», — деди Данай ичинден.

Юйдегиле Данайны излеб чабышдыла, бери тюш, чегетге къачабыз, деб ашыкъдырдыла. Джашчыкъ тюшерик тюл эди, самолётну ызына къайтыб келгенин кёрмесе. Нени эсе да джандырыб, тийрени кюндюзча джарытыб, къутургъан таууш эте эди ол.

Юй башындан секириб, Данай бачхагъа тюшдю. Юйдегиле бла бирге, къачыб, гардош уругъа кирди ол. Ала ары бугъаргъа джаннган от башлары бла чачылды, тегереклеринде къызыл окъла дюнгордедиле. Талай бомба атды фашист элге, андан сора, улуй-улуй, таула таба учуб кетди.

Аны тауушу тохтаганында, хар ким эшикге чыкъды. Элде талай юй джау чыракъча джана эди, оюлуб, тютюнлей тургъанла да бар эдиле. Талай адамны, бир къадар малы ёлгенлерин айта эдиле. Ол кече элчиле тангнга дери кюрешдиле ёртенлени джукълатыргъа. Ол кече билдиле ала къазауатны ачылыгын, джауну къатылыгын. Джаханим деген бу болур, дедиле. Амма билмей эдиле ала азабны къалыны артдан келлигин...

4

— Душман Кавказгъа киргенди, — деген хапарла къызыу-къызыу чыгъа башладыла. Кече да, кюн да уча эдиле фашист самолётла таула таба. Оу-оу-оу деб, ахырат таууш этиб улугъанлары сайын, къарт-джаш да, джюреги къылгъа тагъылыб, бугъар джер излеб чабыша эди. Итле, хайыуанла да ангылай эдиле ол тауушланы, ала да кире эдиле къыскыныкга.

Кёб турмай, бизни аскерлерибиз, кърал организацияла, учреждениеле ашыгъыш кетиб башладыла. Кючюне базгъан ала бла кете эди. Джер-джерде шынкъартла болуб, къагъытла, документле джана эдиле. Саут-саба деген зат ит аягъындан джюрюй эди. Къалыб кетген шоккланы, герохланы, гранатланы, патронланы, противогазланы хар ким ары-бери ата эди, джашыра эди.

Шонай бла Данай кимден да бек сюе эдиле саут къому болургъа. Кече бла, кюн бла джыйыб, кёб затны ташыдыла ала таша кёмеуолге, таш тёбелени биринде да басдырдыла кёзлери бек къарагъан саутну.

Бир кюн а, ачы гюрюлдеб, автомашинала, мотоциклме элге киргенлеринде, джауну алмына хуна ташладан ёзге джукъ тюбемеди. Итле да къысдырылгъан эдиле бирер тешикге.

Заманында кеталмай къалгъан бир къауум адам чегетге партизан болуб чыкъды.

Фашистле, даур-суююр эте, ары-бери чабышдыла, юйледен адамланы сюрюб чыгъардыла, малланы къыстадыла, джыйылыу этиб, «коммунистлени, партизанланы табыб беригиз!» деб джекирдиле, юйледен азыкъ джыйдыла, сыйырдыла. Тутуула башландыла, джер-джерге часовойла сюеб, патрульла айландырыб, хар атламгъа тыйгъыч салдыла. Бир юйге комендатура тюшдю, экинчисинде тюрьме къуралды, школгъа,

больницагъа солдатла джарашдыла, орамлада, мюйюшледе джол кёрюзтген, эсгертиу знака салындыла. Айтыргъа, Шонай бла Данай кёрмеген, ангыламагъан джорукъ орналды.

Фронт узакъда болгъанлыкъгъа, элде джашау, орнуна келмай, талай заманны барды. Юйлеге кириб, ачдан кырылыргъа киши да суймей эди: къартла, тиширыула, сабийле кечин-мек этер къайгылы болдула.

Шонай бла Данай элде эркин джюрюгенлени биридиле. Бу эки зыккылкёлек джашчыкъгъа, дагъыда былачалагъа чакъырымгагъан къонакъла асыры эс бёлмейдиле. Джашчыкъла энди сыртлары бла ташыйдыла отунну, нек десегиз, немецде эшек-леге дери сыйыргъандыла — таулада улоу керек болуб. Тоблагъа дери чачыб, бирер затны бирер эшекге, къадыргъа, атха джюклеб, ауушла таба ашырадыла. Къолан кийимли тау аскерлери да, сынджыр тартыб, тизиледиле ары.

Джашчыкъла тийреде хар нени сынаб айланадла. Кюндюз, чабакъ тутханча эте барыб, таза сууну тюбюнде батыб тургъан шокну, гранатны, уму бычакъны кёрюб, белги салыб кетедиле. Сора кече, шыкъыртсыз келиб, суугъа киредиле, сауут излей. Табханларын ташыйдыла биягъы тёбеге — сауут складларына. Тёбеде ыз танылмазча этедиле хар нени: ташланы башларын тюблерине айландырмазгъа, аякъ ыз, къазылгъан топуракъ къоймазгъа кюрешедиле. Ойнай барыб, кюндюз къараб кетедиле кечеге ишлерине — ишек этимик зат джюкъду.

Полицай Астаккуну юйю алайгъа туурады да, андан къоркъадыла: джукъ сезгенлей, марлаб туруб, тутарыкъды ол джашчыкъланы. Аны къатыны Шабадихан бютюн да осал адамды: сёзчюдю, къайгылы созмады, адамны сатаргъа артына барлыкъ тюддю. Тийре джашчыкъла да сакъ болургъа керекдиле, ким биледи, сездириб къоймасынла.

Бир арбазда эски мина табылгъанды, бир джерде гранат атылыб, джашчыкъны къолун юзгенди, дегенча хапарла чыгъадыла. Фашистле уа, ызчы итле алыб, джол усталаны амарына сюрюб, ташда-тауда айланыб келедиле. Аны бла къалмай, элде да тинтедиле хар нени. Сауут табсала, къыйнайдыла адамланы.

Бир джолда талай солдатларын, партизанла ёлтюргендиле деб, алыб келдиле, элни тюз арасында къабырла къазыб, шокла атыб, бастырдыла. Къабыр къалакъланы юслерине неле эсе да джазыб, темир каскаланы кийдирдиле. Ала тутуб келген талай партизанны уа джар тюбюнде ёлтюргенлерин айта эдиле.

Чыран бузланы джалаб саркъгъан суукъ аяз, Къобанны шоркъаларына эришгенча, джылы ёзенлеге къююлады. Хапар айтады ол бузмайын къышны юсюнден. Къар джаугъанды башлагъа, чегетлени къыйырлары бла уста чек салыб. Аны акъ фронту тебенден тебеннге тюше келеди.

Кече къырау урады баччаланы, хар чёб бир терек болуб чыгъады. Буз къырыкълагъа джыйылгъан суула бютюн да кескин шоркъулдайдыла. Элни джашчыкълары бузда хойнух айландырыб кюрешмейдиле алгъынча, нек десенг, къоркъадыла ала юйден кеннге джайылыргъа, аналары да иймейдиле.

Кюн сайын элни юсю бла санитар машинала, арбала озадыла. Ауушлада тууралгъан неда бузлагъан немец солдатланы ызларына ташыйдыла ала. Кёб болмай, джалкъаларын къайырыб, таула таба тири-тири силкиниб кетген джау солдатла энди мыдах къайтадыла ызларына. Джырлагъан къой эсенг, сёлешген да эталмайдыла.

— Я, Алах, барынг да быланы сырын тартыгъыз! — дейдиле къарт къатынла, башлары-аякълары байланган, чиме къуртлагъа ушагъан солдатланы кёргенлери сайын.

Ала уа озадыла ары бла бери, чепген сокъгъанча. Юзюлмейди артлары.

— Была саламдан-чебден да кёб тюл эселе, къалай бир бошамайдыла! — дейдиле биягъы аммала. — Къуру биз кёрюб къойгъанла болукъдула бир кърал...

Ала уа озадыла. Тауладан ёталмай кюрешгенлерин биледиле элчиле.

— Бузладанмы къоркъадыла, огъесе бизникиле ауушлагъа кирит салыбмы къойгъандыла? — дейдиле къартла.

— Да ёнге уа. Аланы къасапха союб тургъанла бузламы болукъдула? — деген джууаб эшитиледи бир джанындан.

— А къыз, партизанла да кёб хата этедиле деб эшитдим, джарлыла, сау аскерни алмын къалай тыяладыла экен?

— Джерни таблыгъы себеб болады. Хар таш, хар терек сени джанынгда эсе, бу тилкъаула къырылмай не этсинле! Майна, эл тегерегинде ненча шок атылады кюн сайын...

Кертиси да, дауурла тохтамайдыла. Тар ёзенде атылгъан шоккуну тауушу, къаяланы сыбыртхы бла ургъанча эте, узакъгъа барады.

Партизанла джоманы кесген, джарланы ойган бла кълмайдыла. Элге туура бетджанладан атадыла, орамда чабышыб айланган полицайлагъа, фашистлеге тиеди окълары. Фашистле да, дерт кълайтарыга ашыгыб, тийрелени ийиредиле, отрядла кълураб, джол устала табыб, тиклеге, кълая чынгылагъа чыгъадыла. Бир-бирде тобла, пулеметла кълуруб, ишекли джарлерин тютюнлетедиле. Алай болганлыкълга, партизанла тас болургъа унамайдыла. Экинчи кюн дагълда атадыла чегетден.

6

Бир аркъл джюк отунчукълну джыйыб бошагълнчы, кеч болуб кълды. Данай, джибге башын кийдириб, кълутукъл тюблери бла кълыйырларын тартдырды. Энди ёрге бир туралса...

Тобукълларына тюшаламай, кълб силкинди: ауур этген кёлре эдим джюгюн. Шоной табылмады, ансы былай бир кълыйналлыкъл тюл эди: бир-бирин кълбарыучан эдиле.

Энди бир силкинсем деген сагълатда тобукълларына тынч тюшуб кълды, ёрге тургъланы — андан да тынч. Тобаста, къллай болду деб кълараса, — бир мазалмы адам кълатында сюелиб тура. Кёлуне чабыб джыгълылыкъл болур эди, ол «агълч кишини» терк таныб кълыймаса, — эл Советни тамадасы Къларатай улу Умар эди.

— Кълоркълма, кълоркълма, — деди Умар, — мен айю тюлме, сенича джашчыкъланы ашамайма, болушхан болмаса. Кимни джашыса?

— Османланы Хасанны...

— Атынг а?

— Данай.

— Хы, энди таныдым. Аферим къларнашчыгълыма. Атанг фронтда джигитлик этгенди... Бек ариу билеме. Кълайда, ма бу ташха салыб турчу джюгюнго. Бир-эки хапар айт элден. Мен кълощда кълалыб кетгенме да, энди келе турама...

— Умар, сен партизанса деб эшитген эдим, — деди Данай, кълощдан келеме дегенине сейирсиниб. — Элде немецле кёлбдуле, табханларын тутуб айланадыла. Мустафаны да алыб кетгендиле...

— Алай дегенинг?

— Ма, Советде кѳагытчы болуб тургъанны...

— Ай медет, алаймыды? А манга уа партизанды деген халпарны бош чыгаргъандыла...

— Огъай, Умар, сен элге барма, биляхий, тутуб кѳоярыкъдыла. Сюйсенг, мен сауут да, азыкъ да табайым, таугъа къач да кет, алай тюл эсе, бир алапат дорбун билеме — анда букъ да тур.

— Къара, къара, алтынчыгъыма! Сен атангы сюйгенча сюесе да мени...

— Биляхий, сюйме! Мен партизанланы барын да сюеме...

— Сора сауут дегенинг а неди?

— Шонай бла мен джашырыб турабыз, кишиге айтмай...

— Кимди Шонай?

— Мени тенгим. Аны атасы да аскердеди.

— Ол кишиге айтыб кѳойса уа?

— Огъай, биз экибиз биргебиз. Айтырыкъ тюлбюз.

— Алай эсе, бир сынайым: мени кѳргенинги кишиге айтмазса да, Шонайгъа да?

— Айтмазма!

— Къалай сауутла джашыргъансыз?

— Он шок, тѳрт автомат, уму бычакъла, патронла, гранатла...

— Къалайда?

— Аны уа кишиге билдирмезге ант этгенбиз...

— Ай аферим джашлагъа! Билдирмегиз, таб, манга да...

— Огъай, санга... Кесибизни партизаннга...

— Хо, хо, бусагъатда айтма. Билгенин иги джашыргъанны мен бек сюеме. Энди къачан келликсе отуннга?

— Тамбла, ингирде.

— Бек ашхы. Алай а кюндюз келсенг таб эди...

— Нек? Мен къарангыдан кѳоркъмайма.

— Кѳоркъмагъанынги билеме. Алай а фашистле алынги тыярла, ишек болурла... Кюн ортагъа кел. Отун джыяргъа да болушурма. Амма — чссс! — деди Умар, эринлерине бармагъын кѳысыб.

— Хо, кишиге джукъ билдирмезме! — деди Данай.

Экинчи кюнүндө Данай, тенгине да кёрюнмегенлей, чегет таба сылджыраб кетди. Талай немец солдат, джолда тюбеб, джашчыкыны кятларына чактырдыла, белине байланган джибине, балтачыгына къарадыла. Аланы артыкъ да бек сейирсиндирген джибни кытджасы эди. Чарыклары бла ышымларына да кюдюле, «корошо, корошо!» деб, сыртына къагыб ашырдыла. «Мени аркъа джюк кёлтюрюб келгеними эслеселе, андан да бек къозурукъ болурла» дей, Данай чабыб кетди.

Чауудан ётуб, чырпыны къалынына ташайганында, Умарны кёралсам деб, тегерегине къарады. Шыкырт да джокъ, таууш да джокъ. Дагыда барды бираз. Тюненеги ташны кёрюб, къатында сюелиб да турду.

Бир заманда терек артындан «къакъ, къакъ!» деген къргъа таууш келди. Умар эди ол. Эки кёлу бла аузун джабыб, бир таб тукъум энikleй эди къргъаны. Ышара-ышара, джашчыкыгъа кёол булгъады.

Аны къатына баргъанында, бир эшек джюгю отун джыйылыб тургъанын кёрдю Данай.

— Сау кел! — деди Умар, шыбырдаб, кёол узата.

— Сау бол! Сенми джыйгъанса бу къадар отунну?

— Айхай. Сеннге, деб. Не хапар?

— Бусагъатда солдатлагъа тюбедим, джукъ айтмадыла, кюлген болмаса. Джиб кёрмегенча, джибиме битиб кълдыла да, муну кёралмадыла, — деди джашчыкъ, кёойундан уму от гюттюню чыгъарыб, Умаргъа узата.

Умарны бу джол автоматы, гёроху да бар эдиле. Данайны кёойнуна кысыб, джылы къучакълады да, мыйыкларын сюрте айтды:

— Энди, хопайчыкъ, тегерекге кёз джетдире тур, мен бир «аууз ачайым», былай гюттю кёрмегенме кёбден бери... Хы, неме уа, тузчукъ сермеялмадынгмы?

— О-о, билмедим... Экинчи джол келтирirme.

— Хата джокъду, — деди Умар, гырджынны джу-джу къаба.

Аны бал бетли сакъалы бла мыйыкларына, чырпа бёркюне джазыкъсыннган кёз бла къараб турду джашчыкъ. Чегет шыкыртсыз эди. Къобанны суукъ эжиюн джолтун озгъан машиналаны кьутсуз тауушлары буза эди.

Кете туруб, Данай сорду:

— Энди сен къалай джашарыкъса, Умар? Кыыш къалай тур-
лукъса чегетде?

— Къоркъма, хопайчыкъ, чегет да, таш да бизникиледиле,
биз къонакъ тюлбюз, ма алагъа джокъду къонуш, ала сагыш
этинле!..

— Кертисин бир айт, Умар: сен партизанса да?

— Сенича шохумдан къалай джашырайым — хо, парти-
занма.

— Нёгерлеринг да бардыла да?

— Игитда дейсе. Алай а кимле болгъанларын мен да айты-
рыкъ тюлме...

— Биз ант этген эдик да, аны ючюн айтмайма мен, — деди
Данай, бетчиги кызыра. — Керек эсе айтайым ташабызны. Алай
а... Шонайгъа билдирирге керекме.

— Биз да сизнича ант этген эдик, мен да аны ючюн айтмай-
ма, ансы... Да, ашхы, база эсенг, билдир тенгинге. Джангыз
тилерим: мени ачыкъ айтыб къойма, «бир партизан» де да сагъ-
ын.

— Болсун. Шонайдан къоркъма: бойнундан ёрге такъса-
ла да, бир сёз ычхындырлыкъ тюлдю ол.

— Аферим сизге, сиз да джаш партизанласыз. Бизникиле
къайтханлай, кёрюрсюз къалай къууандырсакъ да...

Тамбла бу заманда биягъы джерге келирге сёз бериб кет-
ди Данай.

8

«Хо, тюнене мени джумушха ийген эдиле. Бюгюн а юйде
болгъанымы биле тургъанлай, нек джукъ айтмай кетгенди? Хай-
ыр, олсуз да таныйма чегетни...» деб, кёлю къалыб эди Шо-
найны Данайдан.

Кюн бата, отунла кёлтюрюб къайтхан Данай тенгин орамда
кёргенлей огъуна ишек этди: эшта, бу ёпкелегенди. Алай бол-
са да къол булгъады. Шонай эриниб келди алмына.

— Эй, сен ёпкелеме, — деди Данай, — джангы хапар айты-
рыкъма, кеч болгъанлай, бизге бир кел.

Шонай, асыры ийнанмагъанча этиб къалды эсе да, кёб
турмай джетди тенгине.

— Не айтырыкьса?

— Тс-с-с, бери кел.

Экиси да дуркьугъа кирдиле. Данай башлады:

— Бююн санга биле-биле тюбемегенме. Экибиз ёмюрю джау болмагъанбыз, бир-бирибизден джукъну да джашырмагъанбыз. Бу джол джашырыгъа керек болгъан эди... Бир адамгъа сёз бергеним амалтын...

— Кимге?

— Энди аны кьой. Санга бек таша затны айтыргъа боллукъ-ду да?

— Хо, мени кьалай джашырыгучуму билесе да кесинг!

— Партизаннга тюберге сюемисе?

— Хо, сюеме. Къайда?

— Чегетде. Мен отун джыйгъан джерде. Тамбла мени кьатыш тебре отуннга. Кюн ортада.

— Хо.

— Юйде кишиге эслетмей, кьабарыкьчыкь алырса.

— Не зат алайым? Джангы тартдырыб келгенбиз кьуут — ол джарарыкь болур... Флягада эки джылдан бери сакъланыб тургъан эски балыбыз да барды гёзенни тюбю чунгурда...

— Хы, алапат затланы айтдынг. Бек джарарыкьды кьуут. Мен да табханымы амыкьма. Джолда кёрген джукъ эслемезча, кьолтукъгъа-кьоюннга джашырыб элтирикбиз.

— Неме уа — сауут? Алай кереклиси бар эсе, кече бла барын ташыб кьоярбыз чегетге.

— Аны юсюнден тамбла этерикбиз оноу.

— Данай, а къайда турады ол партизан? Тюрсюню кьалайды, адам кьоркьарчамыды?

— Сора нек кьоркьаса? Алмастыдан, суу анасындан, агъач кишиден, шайтан-джин дегенледен кьоркьмайбыз да? Сакь-алы—мыйыгъы джетген, кийиммери эски болгъан бир киши... Кёрсенг, кесииг таныб кьоярыкьса... Къайда тургъанын а айтмагъанды — бир айю тешикде джата болур.

— Э, кел, аны экибиз кёрген раннга элтейик, — деди Шонай, ауазын кьууанчлы кёлтюрте.

— Тс-с-с! — деб Данай, аны ауузун джабды. — Неге кьычы-раса алай, биреу эшитиб кьойса! Аны сагъышын мен да этгенме, тамбла кесине айтыб, кёрюрбюз...

— Бек ашхы, — деди Умар, тийрени кыйырында улму таш тѳбеге джити кѳраб. — Сиз ол складны кѳайгысын этмегиз, бюгече огѳуна тинтербиз аны, кесигиз чырт кѳрюнмегиз. Энди ол дорбун дегенигизни туурасындан бир кѳраргѳа разы эдим.

— Тышындан кѳарагѳан бла аны билирге кыйынды, — деди Шонай, бу иште кесини устаракѳ болгѳанын эсгерте, — Ран бла барыб, ичине кирирге керекди. Дѳолу кѳалайды десенг, мен, кѳаяланы кѳучакѳлаб, кючден ѳтеме. Алайдан кетгенни сау сюеги кѳалмыкѳ тюлѳю.

Агѳачны кѳалыны бла кѳнделен барыб, чегет кѳулакѳдан ѳтѳб, ючюсю да кѳая тюбюне таяндыла. Дорбунну дѳолун Данайдан да Шонай иги таный эди.

— Ма бу улму кѳк кѳаяны кѳресе да? — деди Шонай Умаргѳа. — Аны арасындады дорбун тешик. Ичи кѳобу кибиб кѳрюнеди, тешикни уа эслемейсе. Башы деппанды. Ран дѳолчук сол джанындан келеди, арасы бла, аргѳы кѳулакѳдан. Онг джаны бекди. Алай а бир джеринден дѳиб бла чыгѳаргѳа болмукуду, кыйырын анда бегитсенг...

— Бек алапат бетджанды, — деди Умар, тѳгерекни сымарлай, — элге да туура, дѳол да узакѳ тюл.

— Аны ичине адам кирмегенди деб айтмайма, — деди Данай бираздан, — экибиз анда иги кесек салам, агѳач кесекле, от аууз кѳрген эдик.

— Бютюн да алапат, алай затла бар эселе, манга джарарла. Энди былай ѳтейик: Данай, сен, саламчыкѳ да дѳулкѳа, дѳанджанынга кѳарай тур, Шонай бла мен ары бир чыгѳыб кѳрейик, — деди да, алгѳа тебреди Умар, сауут-сабасын, эки толу артмагѳын да кѳлтѳрюб. Шонай дѳиблени алды.

Сагѳат джарымдан аслам кетгенден сора, Шонай кѳрюндю кѳаяда. Умар бла ол неле эсе да ѳтерге кюреше эдиле. Мынга да кѳол булгѳадыла.

Данай кѳаяны тюбюне келгенинде, салынган дѳибни кѳрдю. Андан кѳадалыб, тапхырдан-тапхыргѳа атлай, Шонай тюшѳб келе эди.

— Э, бек кѳууанды Умар дорбунубузгѳа. «ѳмѳорюм былайда дѳашаб тургѳанма, муну уа билмегенме!» деб, кесине орун джарашдыра кѳалды. Кел, экибиз ѳнтда салам, ѳтун дѳыйыб берейик, азыкѳчыгѳы да танг кесек барды.

Джашчыкыла джыйгъанны Умар джиб бла чыгъарыб турду. Ахырында кеси да тюшюб келиб, разылыгъын билдирди. «Кече от этерге табыкъ барды, джарыгъын кёргюзмей. Мен былайда джарашыб къош салайым. Джашаулу болугъуз. Тюшюгюзде-затда сёлешиб иймезсиз да?».

Тенгчикле бир ауздан чарладыла ол сёзюне. Умуладан къайсы болса да базмагъанын, ышанмагъанын танытса, ала къачан да бек къыйналыучан эдиле. Алай болмай, умула былагъа тенгча сёлешселе, башлары кёкге джетгенча бола эдиле хопайла.

Умар да ангылады алайчыгъын:

— Огъай, накъырда этеме, ансы кёресиз джангыз сизге ышаныб айланнганымы!.. Кеч болгъунчу атылыгъыз юйге. Данай биледи отунла джыйылгъан джерни аладан да алыгъыз... Хы, белгибиз ары джанында, ол Данай къалгъан джерде, къанга таш болсун. Ары-бери кетсем, аны юсюне бир джассы таш салырма, кетмесем — джукъ да огъай. «Юйюмде» сагъатымда мен алайгъа келгенни кёрлюкме...

10

— Бюгече кимле эселе да тебеде ташланы къобарыб кюрешгендиле, — деб хапар айта эди экинчи кюнюнде Астаккуну къатыны хоншулагъа. — Тоба, айю кюрешгенди дерча тюддю. Аякъ ыз—зат кёрмедик, ёзге ажымсыз а болдукъ...

— Оу-оу, ким къазарыкъды кече таш къалауну! Кюн сайын бир къайгы табаса, табу, Шабадихан, — деди бюсюремеген ауаз бла Ханымсат.

— Оу, а къыз, кече итлени джаякъ джабмай юргенлериндамы эшитмединг?

— Къуру да алайды аланы юрюулери. Антсызды ким эсе да бу ёзенде ташланы тюбелек кёлтюрюо кетмесе!..

Къатынла бош айтышыб къалдыла, Шонай бла Данай а ангыладыла не болгъанын. «Арабий, джукъ тюшюрмей, ыз къалдырмай кетгенмидиле экен? Бир зат сезиб, итле бла излемеге эдиле» деген сагъышла къайнадыла башларында.

Кюн къызаргъа, Астакку-зат комендатурадан талай немец къатыш чыкъдыла. Бир джыйын болуб бардыла тебеге. Талай машина да джууукъда тохтады. Патронла табдыла. Арлакъда

аякъ ызла кѳрѳуб, чегетге кѳоларын узатыб сѳлешдиле офицерле. Джашчыкѳла кѳоркѳганча, талай итни келтирдиле, ала уа, хахай этиб, чегет таба мыллык атдыла.

Чегетчиле сезген болур эдиле халны, ахырына дери сакѳлаб турмай, от ачдыла талада чабышыб айланган джаулагѳа. Талай солдат бла офицер аудула, кѳалганла, таш орталагѳа кѳабланыб, чегет таба кѳуйдула болган сауутдан. Ёзенни ичи ачы зангырдады.

Джаула кѳуугѳун салган болур эдиле, джан-джанындан джюк машинала бла солдатла джетдиле, кѳауум-кѳауум болуб чегетге ташайдыла. Автомат чыкѳырдау, кючлю шок тауушла кѳызыугѳа кирдиле. Чегетни тазалау операцияланы бири энгда башланды.

Кѳоркѳа-кѳоркѳа, кѳыз болган, кѳатынла юйлеринде букѳдула, сабийлерин да кѳююнларына кѳысыб. Шонай бла Данай чардакѳгѳа миниб, аскер кѳзюлдюреуюк бла кѳарай эдиле чегетге, артык да бек Умарны кѳаясына. Кѳырыладыла терекле, тюшеди ёртен.

Бир заманда джашчыкѳла ран бла дорбуннга ёрлеб келген Умарны, дагѳыда бир нѳгерин кѳрдюле. Деппанны башына кѳб адам чыкѳды, чабыб ташайды кѳарамдан. Бир кѳауумла Умарны кѳаясыны башына джыйылдыла. Кѳулакѳ ичинде, сыртлыкѳда шок атыу кѳызыугѳа кирди. Дорбунну тѳгереги тютюнлеб, ташла чагѳа эдиле.

Иги «кѳаба» болур эди Умар, киши базмады ёрлерге, не туурада кѳрюнѳрге. Ингирге дери турдула джаула, дорбунну кѳуршалаб, кеч болганлай, кюрешдиле ракетала джандырыб. Тангнга чыгѳыб кетдиле шынкѳартла джагѳыб. Эки адам бла кюрешуу экинчи кюн джангыдан башланды. Солдатла дорбуннга ёрлеб башладыла. Олсагѳатдан дорбуннга джан гириб, кирпичи кибик чюйкюрюдю ол: андан гранатла атылдыла, окѳла джюздюле. Джаула, кау-куу болуб, хар ким башы кѳалган джерге букѳду да, кѳысыр кѳаяны кѳолан бетин чакѳдырыб тебреди.

Экинчи кече да кѳалдыла солдат постла чегетде кѳаяны сакѳлаб. Умарны юсюнде хар тюгю сайын бир окѳ атхан болур эдиле джаула, алай а аны джаныча, терен кѳадамада джашынган джан кѳрмеген эдиле.

Ючюнчю кюнюнде атылыу шош болду. Фашистле бир башха амал эте айланганлары белгили эди. Элге келген узун къара машинадан бир кёзлюклю адам чыкъды да, чегетге джол устала къатыш тебреди. Талай солдат да, не эсе да бир къуджур затланы кёлтюрюб, аны ызындан кетдиле.

Кёзлюклю, дорбунну туурасындан лагъымланы къуруб, нелени эсе да тергеди. Андан сора деппанда айланды. Солдатла джибни дорбунну башындан салындырыб кюрешдиле. Джибни учунда уа — бир ящик.

Сагъатха къараб туруб, кёзлюклю къолун силкгенлей, дорбунну ауузунда кючлю от джаныб, къаяланы титиретди. Шонай бла Данай эшитмеген эдиле алай таууш, таб, бомба атылган заманда да.

Ол кюн огъуна элге келтирдиле эки адамны ёлюклерин. Киши джукъларын танырча тюл эдиле. Аланы бири Умар болгъанын джангыз Шонай бла Данай биле эдиле.

11

Он кюн чакълы арадан озгъанлай, Шонай бла Данай Умарны дорбунуна бардыла. Къая тюбюнде, къулакъда, таш джанларында атылган патронланы бош къаблары тегюлюб эдиле. Анда-мында къан тамчыла, байлау джурунла тюбей эдиле. Къобхан ташланы орунлары агъарыб, тегереклери уа къара кюрен тартыб кёрюне эдиле.

Джашчыкъла дорбуннга чыкъдыла. Къалай эсе да бир тюрлю къркзуу суута эди ичлерин. Не ди бу? Не агъач кесек джокъ, не чёб джокъ, ууакъ ташлагъа дери — сибиртги бла сибиргенча... Дорбунну ичи уа — къара боялганча, кюйюб тура. Бир къуджур ийис да барды.

Джашчыкъла талай минутну сымпайыб сагъышландыла. Хар кимни кёлюне бирер тюрлю зат келиб, сёлеширге къарыу табмай къалды. Биринчи сёз Данайны ауузундан чыкъды:

— Билемисе, былайда кючлю затны атылхандыла...

— Да ол кызыл ящик... Бери салындырганлары джандыргъанды болгъанны. Джели бла сибириб кетгенди дорбунну ичин да.

— Умар бла негерин да учуруб ийгеннге ушайды.

— Алай тюл эсе, мында джукъ къоймай, кеслери атхандыла къаядан. Ёлюклени да быргъаб ийгендиле ансы, ким кёлтюрюб тюшгенди дейсе.

— Кёсеу болгъан эдиле, джарлыла. Умарны кюмюш шым бауларын таныдым...

— Хо. Мен да аланы эслеген эдим.

— Энди, Шонай, къалай этейик?

— Кел, былайда Умарны атын, ёлген кюнюн джазыб къояйыкъ.

— Тюз айтаса, ма былайгъа...

Къая тюрю чауудда джашчыкъла кёб сауут кёрдюле. Шокланы къочхарлары джокъ, быргъылары бюгюлюб, агъачлары сыныб. Автоматла да — аллайын.

— Ма биз джыйгъан сауутла! — деди Шонай, бир шокну къолуна ала. — Немецледе джокъду бымай сауут...

— Ушайды, — деди Данай, тийиб кёрюб, — джараууз этиб кетгендиле итле...

12

«Сталинград, Сталинград» деген сёзле халкъда кёб джюрюй башлагъандыла. Толухапар билмегенликге, анда «тилсизлени» аякълары тайгъанын адамла сезгендиле. Кечеле бла немец аскерле бузлагъан тауладан ызларына саркъыб барадыла.

— Бизникиле джетедиле! Ма Нальчикни алдыла, Нарсана джанына кирдиле! — деген айтыула къызыудан-къызыу чыгъадыла.

Полицайла бла немец оноучула табханларын джюклейдиле машиналагъа, арбалагъа. Астакку бла Шабадихан да киргендиле кыскыныкга. Ала да ташыйдыла хапджюк комендатураны аллына. Ташыгъа эдиле да, кеслери миналгъа эдиле. Ма кетди да къалды аланы машиналары, джюкню да алыб. Шабадихан джылаб къадалды джитикёз офицерни дженгинден. Бурнуна буз тыгъылыб айланган фашист, аны бир джанына хыны тюртюб ийди да, аузу от чагъа, гёрохун кёргюздю. Кетди Шабадихан, джылау алмы болуб, юйлери таба. Табхан къаргъышын Астаккугъа къуя эди ол.

Бир къауумма кеслери къурагъан улоу бла ёзенни энгишге тебредиле. Астакку-зат да атла бла тизилдиле джолгъа, юй-

дегилери кьайгылы да болалмай. Билмей эдиле ала кьайтмаздан кетиб баргъанларын.

Кечеге дери душманла кёб кьагьытны кюйдюрдюле. Ахыр машина элден чыкьгъанлай, кёпюрню атдырдыла да, джолда кьарны боранлата, кьарамдан ташайыб кетдиле.

Ала чачыб баргъан кьагьытчыкьлада «биз кёб турмай кьайтырыкьбыз» дегенча фатауала бар эдиле.

Шонай бла Данай тангнга бек ашыгыб чыкьдыла. Хар нени кимден да алгъа кёрюрге кюсей эдиле ала. Эм алгы бурун школгъа бардыла, эшигинден кьоркьа-кьоркьа атладыла ичине. Кенг классланы, кеслери алай уста танычу эшиклени, терезелени таныямай кьалдыла. Тонгуз орунга ушай эди школ. Парталары уа кьайда, кеслери атларын джазгъан партала? Кьайда кьара кьангала, шиндикле? Ала бары да тютюн болуб, печелени оджакьларындан чыкьгъан кёре эдим...

Эки фашист каска болду алайда табханлары

Бир джерде кёб мычыргъа джокь эди заман: кьалгъан межямагъа да кьараргъа керекдиле.

Халкь а орамгъа тегюлюбдю. Кьайсы эсе да сибириб атады кирни комендатураны эшигинден.

— Бизникиле джетгинчи, хар нени тазалаб турайыкь, кьалмасын бу фасыкьланы ийислери да мында! — деди акь тонлу киши, кьоларын таукел силке. — Бу эл Советни юйюдю, элибизде эм сыйлы юй. Муну башына кьызыл байракь тагьаргъа керекбиз!

Шонай бла Данай бир-бирине кьарашдыла — бу ким болуб чыкды? Кеси да патрон ленталаны байлагъанды белине, ары бла бери айландырыб. Шокну быргьысын джерге буруб, сыртына такьгъанды... Сакъалы-мыйыгы джетиб...

— Таукъан, кьалгъанла уа кьайдадыла? — деб сорду джарджаякь Кьаншаукьа.

— Келликдиле бусагъат! Келликдиле! Кьайда, бир кьызыл кьумач излечигиз... Неме, столаны юслерине да бир джукь джайыгыз...

— Сора, Таукъан, ол мындан алда ёлтюрюб келгенлери уа кьайсыла эдиле? — деди биягы кьартчыкь.

— Ала Даниял бла Чомур эдиле...

— Э, бу партизанды, хапар айтырыкьды, — деди Шонай.

— Игитда дейсе, ол кюн кьазауат этгенлени ичинде болгъанды. Хар нени да биледи.

— Сора Даниял бла Чомур киммедиле? Умар бла нёгерине айта болур, дейме.

— Умар болмазмы эди ёлген?

— Къалай болмайды, ышым бауларын таныдыкъ да?

— Да... Алай а къайдам...

— Кел, — деди Шонай, — байракъ этейик.

Джашчыкъла юйге чабыб кетдиле. Данай бир къызыл къумачны кесдириб чыкъгынчы, Шонай узун чалкъы саб табыб джетди.

Он минутдан къызыл байракъ эл Советни башында чайкъала эди.

* * *

Ол ингирде элге партизанла къайтдыла. Къууанч джыла-мукъла тёге эдиле кёбле. Алкъын адамла ийнанмай эдиле азат болгъанларына. Аз эди дуниядан хапарлы. Джаула къайтыб келирле деб къоркъгъанла да бар эдиле.

Талай кюнден «аскер келеди!» деген къуугъун чыкъды. Ким биледи къайсы аскер болгъанын. Шонай бла Данай, биягъы чардакъгъа миниб, джашырылыб тургъан кёзюлдюреуюкню къарамгъа къурдула. Тёгерек миялаланы ичинде атлы отряд кёрюндю. Ада келгенни къолунда къызыл байрагъы бар эди.

— Э-эй! Къоркъмагъыз, бизникиле келедиле! — деб, къолларын булгъай, джашчыкъла джолну энгишге атылдыла. Аланы ызларындан тийре сабийле да чабышдыла. Элде киши къалмагъанча, къапхакъ башына басынды.

Шонай бла Данай байракълы атлыгъа биринчи чабыб джетдиле. Къарасала — Умар! Юсюнде — аскер кийиммери, чынлары. Быладан эсе алгъа таныб, ышарыб, бир къолун да ёрге кёлтюрюб келе эди ол.

— Ой, аперим, джигит партизанчыкълагъа! — деди Умар, Шонай бла Данайны ат алмына ала, къомарына да байракъны тутдура. Къалгъан сабийле да бирер аскерчини къойнуна тюшюб, атлы аскерге къошулдула.

— Биз а дорбунда бир затла джазгъан эдик, — деди Данай, Умарны кёзюне уятлы къарай.

— Сора не джазгъансыз да?

— Алай... Бош... Билмегенбиз...

— Алай болса да? Нени билмегенсиз?

— Джукъ да джазмагъанбыз! — деди Шонай, Данайны айтыб кьойгъанын ушатмай.

— Хата джокъду. Сиз аман зат джазарыкъ тюлсюз. Ма, келдик юйюбюзге. Барыб бир къарарбыз дорбуннга да, — деди Умар, джашчыкъланы бетчиклерин кесини бу джол сыйдам джюлюннген сууукъ джаякъларына кыыса.

Алий бла бөрюле

Тауладан ургъан хыны аяз, бетинги отча кюйдюре, аузунгдан чыкъгъан тылпыуну кирпичклеринге кърау этиб кьондурады. Къар басхан сыртны ортасы бла баргъан сокъмакъ кючден—буддан танылады. Юшюген къар аягъынгы тюбюнден кыыш чилени бузлауукъ макъаммарын сызгъырады.

Онбеш джыл болгъан малчы джашчыкъ, Алий, элге кетерге аманыб, киши айтханнга къарамай, кеч эте джолгъа чыкъды. Элге дери 10—15 кыычырым джол анга узакъ кёрюнмеучен эди, бюгюн да, кюнню кёзю тау артына ташайгъынчы, чаба-джорта, элни кыыйырына джетерге мурат этди.

Алай а таулада кюн терк батады. Джолну джарымына джетерге, Алий къарангыгъа къаллыгъын ангылады. Чарыкълары бузлаб, бир-бирине тийгенлери сайын сюек таууш этселе да, аланы ичлерине джарашдырылыб салыннган салам аякъларын отча кыыздырады. Юсюндеги акъ тонуна не къаты сууукъда да ышанады, чырпа бёркюню юсю бла башлыкъ кыысыб, аны къанатларын бойнуна чырмагъанды.

Малчы кьошда джашагъан джылларында Алий кёб сейир таурух, хапар, джыр эшитгенди. Эл берген джомакъла уа къалай сейирдиле! Ол бир джомакъны джуабын талай кюни чю излеб да айланнганды. Андан сора былайда, тау этекледе, джаллыны кыайыр болуучусун, кыыш бөрюле кьошлагъа, джолоучулага да кьоркъуу салгъанларын Алий ариу биледи.

Джаныуарланы юсюнден хапарла джашчыкъны кече орунда да кёб сагъышлы этгендиле. Бөрюлени арасына тюшсе, къалай этеригин кеси да хаман кёзюне кёргозе, ала бла кюреше тургъанлай, тюню тюшге бурулуб кетиучен эди.

Ма бу джол а ол затланы керти да бир сынамагъа эдим деген акъыл къоркъута, Алий, джан-джанына сескекли къарай, ашыгыш барады. Кёз байланнганды. Алмында чегетни къаралгъаны аз танылады. Сокъмакъ, аны кыйыры бла ётюр, бир кесек баргъанлай, умлу чана джолгъа чыгъарлыкъды. Алайдан эли джарыкълары кёрюннюкдюле.

Чегетге не къадар джууукълаша барса, аны джорегинде къоркъуу ол къадар бегий барады. Акъ къарда бёрю эслемесин деб, бёркюню мангылайында къара чырпасын башлыгыны тюбюне джашырады, бёрю эшитиб къоймасын деб, аякъ тюбюнде къарны джырылдатмай атларгъа кюрешеди.

Алай эте, чегетге джетерге, бир къуджур тауушла эшитгенча болуб, солуун тыйыб тынгылады. Бёрю улугъан тауушла ачыкъ келди. Алгы бурун бир бёрю базыкъ ауаз бла башлайды. Ол аланы джыйын башчылары болур. Аны ызындан, къалгъанла къошулуб, эжиу этгенча созадыла. Къарлы тюзю башха джанындан да къазакъ бёрю ол къуугъуннга джангыз ауазы бла джууаб этеди.

Тауушланы джууукъдан-джууукъ, ачыкъдан-ачыкъ келгенлерин сезиб, не этерге билмей, Алий къаргъа джатыб къалыргъа да бир тебреди (олтуруб къалсанг, не къайыр ит да къабмайды, деб эшите туруучан эди. Бёрюле да алай болурламы деген акъыл эсине тюшдю, алай а базмады), къачаргъа да мурат этди, къычырыргъа, джыларгъа къоркъду. Бетине исси къан уруб, амалсыздан бир джерде хойнухча бурулду.

Башха мадарын тауусуб, къатындан узакъ болмай ёсген нарат терекле таба къачды. Ол сыйдам тереклеге мен ёрлегинчи, бёрюле джетерик болурла, къатхан чарыкъларымы тешсем, маджал ёрлерик болур эдим, терек бузлаб, къабугъу тайгъакъ болур дегенча оюмма ичинде джилтинлеча джаныб сёнге, джетиб терекни къучакъларды.

Къайдан табылды тирилик! Къараб-къарагъынчы терекни белине дери ёрлеб, умлу бутакъгъа олтуруб, бир башха бутакъдан да эки къолу бла къадалыб, джерге къарады.

Олсагъатдан огъуна бёрюле, кёзлери джилтинлеча джылтырай, тишлери от чагъа, юрюлюб джетиб, терекни тегерегин къуршаладыла, ары-бери чабыб, ал аякъларын терекге секиртиб, сарын салыб улудула, джерни къазыб, тырнаб, къарны топуракъгъа къатышдырдыла.

Бек кьоркьуб адам кёб заманны туралмайды, ал кьоркьууу сериуон бола, болумгъа юрене, джюреги басылады.

Алий да алай болду. Кьоркьгъаны бираз кетиб, терекден таууш эте, бёрюлени кьыджырай, тууайлай башлады, алай болгъанлыкъа ала алгъындан да ёхтем улудула, хырылдашдыла, терекни тамырларын къазыб, кемириб тебретиле.

Таулары артындан ай чыгыб, кьарангыны кыыстай, тереклени кёлеккелерин акъ кьаргъа джатдырды. Сора бёрюле кёзюне бютюн да кёб кёрюндюле.

Кечени ауурлугъу кетерге, терекни тегерегин терен къазыб, кёб тамырын кемириб юздюле. Аны аяз чайкыай тебрети. Бёрюлени терекни тюбюн кемиргенлерин кьулагъын агъачха кыысыб, ачыкь эшите, кьоркьууу джангырыб, Алий кьалтырай башлады.

Джанына джетсе, адам табмазлыкъ мадар джокьду. Алий да изледи мадар. Малчыла айтыучу бир хапар эсине тюшюб, хурджунунда кезлиги бла сол кьолуну гитче бармакьчыгыын кьанатыб, кьанны бир кёк бёрюню сыртына агъызды. Ол тамчыла, отха джау тамгъанча болуб, бёрюлени арасында ёртен джандырдыла. Къаты талашыу башланды. Къычырыкь-сыйыт этиб, хырыдаб тебелешдиле. Бир кьауум бёрю, урчукьлача бурула, башлы-тюблю бола, чегет таба ташайыргъа, терек тюбюндеги джоппу да, кёк бёрюню тёрт джанына кериб, кесиб, джыртыб башлады. Бир-бири бла талаша, ала аны ашаб бошаргъа, танг атыб, кьарамда джолоучула кёрюндюле, ит чабхан, адам сёлешген тауушла эшитилдиде.

Алий таба да кьарамай, аны терекде болгъанын да унутуб, бёрюле бирем-бирем чегетге сингиб кетдиле.

Кёк бёрюню кемирилген сюеклери терек тегерегинде топуракъгъа, кьаргъа чанчылыб кьалдыла, тюклерин да аяз, сюре барыб, кьауралагъа, чымыр талагъа илиндирди.

Кюн кьушлукъ бола, сыртда кёрюннген джолоучула джууукьлашдыла. Алий да, терекден тюшюб, аланы алларына тебрети. Ач, суукъ болгъанын да энди эсгере, бармагыын кьол джаулугъу бла байларгъа кюреше, бу сынагъан иши тюш бла тюн болгъанын да иги айырмагъанча болуб, башы тегерек айлана, бутлары кыыйылыб олтурду.

Бир заманда Алий, кёзлерин ачыб, тегерегинде адамагъа кьарады, хоншу кьошдан танышларын кёрюб, джарыкь ышарды. Малчыла, ат чанагъа олтуртуб, Алийни юйге келтирдиле.

Яг, каратэ!

Тенглеринден артха кълмай ёседи Ляка. Аны къл ой эсенг, кълбени озуб кетгенди. Бетчиги сабий болгъланын таныта эсе да, башы бла аякълары къл турмай атасыныкълыланы джетерикдиле.

Чирик джерде ёсген алысын кълпха ушайды, дей болурсуз. Огълай, гыртчы джашчыкълды Ляка. Кълю бла кълдалса, уллуланы да эшикден, багъланадан тутдурады, тогълуз джыл болгълан эгешчигин сермеб алыб, топну атханча, ёрге—ёрге атыб тутады.

Бешинчи классда окълуйду джашчыкъл. Алай а бизни ёмюрню джангы шартын акселерацияни — аны юсюнде толу кълрюрге болукълду: аккасыны заманын не джаны бла да озуб кетгенди.

Заманны тюрленнгенин андан да билигиз, энди бир-бир кинолагъла 14 джылдан атлагълан сабийлени иедиле, алгълын а 16 джыл толмагъланны иймей эдиле. Ол тыйгълычны джаратмай, сабийле аны «26» этиученлерин, неда «6» деб тюзетиучюлерин унутмагъланбыз.

Эртде джетген эртде къларт болукълду деб да кълоркълмагълыз: алгълын джашлыкълны баш чеги 30 джыл эди эсе, энди ол 40 джылгъла дери созулады, деген оюм джюрюйдю. Умайыуну, кълартлыкълны чеклерин а кесигиз анга кълре кълчюре барырсыз арлакългъла...

Ляка, айтханыбызча, школгъла джюрюйдю. Кълысхасы, сабий республиканы керти адамы болуб, билимни тамаша кълралына батханды. Энди аны задачларын не уллу алим да, башын бираз кълшымай, этиб кълоялыкъл тюрдю.

Кюн сайын Ляка аны ючюн джырлайды:

Нам учитель задает
С иксами задачи.
Кандидат наук — и тот
Над задачей плачет.

Сочинение джаза тебресе да, табады бир куплет:

А у нас стряслась беда:
Сочинение снова.
Лев Толстой в мои года
Не писал такого...

Бир уму борчну толтурганча, арыб келеди дерследен джашчыкъ. «Беш» алыб келгени сайын,»Ой, мени алтын джашчыгым, джиджиниукам!» деб, кёб эркетгенди анасы. Ол адетден Ляка безе башлаганды: бирчалыкъдан терк эригеди. Энди башха халны кёрюрге излейди, болмаса, кеси къураб тебрейди джангы сценаланы.

Алайды да, эшик юсюнде супуланыб, кишиге кёз-къаш бермей, мангылай тюбюнден къарайды Ляка.

— Ах-ах-ах, не болуб келесе? Бир ишексиз, «3» алганса... не-е? — деб ангарылады анасы.

Ляка майырылышхан кибики этиб, джукъ айтмай сиреледи.

Къызыугъа киреди анасы. Джашчыкъ а ашыкъмайды джууаб этерге. Бир кесекден Ляка амалсыз ышырады. Кёл басады анасы:

— Ый—и, ётюрюкчю! Кёремисе аны, не келтиргенсе?

— 100, 15, 15, 35, 20 — дейди джашчыкъ.

— Сора мен андан не ангыларыкъма?..

— Да ангыла!..

Андан, тергеуге кёчюб, анасы бир санны чыгъарады — 15.

— Неди 15? Энди амай багъаламы чыгъаргандыла?

— Бил.

— Хы-ы, билдим: юч «бешчик»!

Ляка джарыкъ ышарады.

— Къайсыладан? — дейди анасы.

— «Матра» — «5», »Контроша» — «5», «Прира» — «5».

— Ой, мени акъыл токъмагым, джигит джашчыгым! — деб эркетеледи анасы.

Дагыда бир кюн келеди Ляка, эки алдым деб. Бетин бушуулуча этерге кюрешсе да, ичинден джарыкъчыкъ ургъанлай турады. Соруула кёб бола тебрегенлей, «...алай а башы тюбюне», деб къошады.

— Тобаста, »башын тюбюне» айландырсанг, не болады?

— Беш! — деб, ашыгыш къошулады сёзге гитче эгешчиги.

— Ой, мени тулпарчыгым! — деб джарыйды биягы анасы.

Юч алган тёреси болса, Ляка керти бузулуб, джылары джетиб келеди.

Ол кёзюуде анасы, кесини кёлюн унутуб, аны кёлюн басаргъа кюрешеди:

— Да не болукъду юч алганлыкъгъа? Багъаланы барын да алыб, хар бирини татыуун ангыларгъа керексе. Сора аланы

ким алмыкъды да? Барыгъыз да унамасагъыз, бешден къалгъан багъаланы къурутуб къоярыкъдыла.

— Огъай, тройбасны къурутсунла, андан эсе «парочка» да игиди! — деб чарлайды Ляка. — Мен «истратдан» «2» алгъаныма къууаныб турама... — Нештяк!

— Оу, алай деген неди? Нек айтмагъанса да?

— А-а ... Аны несин айтырыкъма! Джокъгъа сана да къой, мычкама...

— Къалай санарыкъса джокъгъа, сора! — Къой-къой, мацъка, ол экини мен башы тюрбюне терк айландырыкъма, экин болса, дженгил сорадыла. Алайсыз айда бир кере да джетмейди кезюу... Хаман къолунгу созуб тургъанлыкъгъа кёрюрге унамайды Зинанд.

— Не Зинандды ол?

— Зинаида Андреевна.

— Сора нек айтаса алай устазынга?

— Къалай ангыламайса — къысхартыб...

Юйдегиле кюледиле. Ляканы хар затны къысхартыргъа излегени— бу не тукъум адетди? Джулдуз учханча, атылыб баргъан заманыбызны шарты болурму ол?

Тышындан къарагъан Лякада камсыклыкъ бла сантлыкъдан ёзге джукъ эслерик тюлдю. Акъылы къайры эсе да кетиб, кезлерин чыракъ ийиб да турур. Къыйынды адамны ич дуниясын кёрмеклик, таб, гитче адамчыкъны да. Ляка да ол терен гезенин къарагъан кезге алай тынч ачыб къоймайды. Аны ачар ючюн, ачхычла керек боладыла.

Бир джолда «Белый Бим, черное ухо» деген фильмни телевизор бла кёргюздюле. Анга къарагъан Ляканы джюрекчиги керти къыйналды: эки кезюн къызартыб, келюн басалмай, иги кесекни джыламукъ чыгъарыб турду. Итни адамгъа кемсиз тагъылгъаны, адамны да итге суймеклиги, Бимни ажымлы ёлгени, бир-бир адамнаны къатылыкълары Ляканы къыйнадыла.

Кёллери танг бузулуб тургъан юйлүлени бири, хапарны башха джанына буруб, иги кесекни кюрешиб, Ляканы сабий джыламукъларын кебдирди. Не эсе да сабий джыламукълагъа да ушамай эдиле ала...

Эгешчиги бла Ляка джангы тилде сёлешедиле. Школ диалект, сёз чыгъарыу творчество къанларына сингендиле. Къыйдырыгъа мадар табыб, бир сёзню тюзюча айтыргъа излемейдиле. Хар ким да билген, сёлешген тил алагъа эскича кёрюне-

ди, аны суратлау, ётдюрюю кючюн къарыусузгъа санайдыла. Арбазда хар сабийни бир чам аты барды. Атла алай бош белгиле тюлдюле, хар бири иесини кесгин шартын ачыкълайды.

— Вот прикольно, утром Дефект саданулся с ветки и завыл, — деб тебрейди бири.

— На фигу лезть высоко? — дейди экинчи.

Ушакъ бу халда барады. Портфель — паршак, сменка — смеша, внеклассный — внеклаша, природоведение — прира болгъандыла.

Сабий джамагъат кесини сейир акъылы бла джашайды. Ёсуб келген джетеклеге къарасала, умула замандан къалай артха къалгъанларын ангылайдыла. Алмай бир билимни, усталыкъны, азмычлыкъны къалай джыяладыла гитчечикле!

Майна, телевизор деген билим гёзен! Аны гитче экраны бютеу дунияны кёз алмынга джыйыб къояды. Майна, эки джыл бла джарым болгъан къымыжа джашчыкъ, аквалангла кийиб, атасы къатыш тенгизни тюбюнде джюзюб айланады. Чабакъдан башхасы джокъду! Кёлно башында чапыракъчыкъча къалкъыб турады! Майна, бешметрлик трамплинден къууаныб секиреди суугъа...

Диктор а айтады: бюгюн дунияда джангы туугъан сабийлени 14 миллиону джюрюгенден алгъа джюзерге юренеди, деб.

Бу затла бары да бизни джудуз учханча атылыб баргъан заманыбызны энчи шартлары тюмюдюле?

Пародияла уа! Сабий республика хар джыргъа, хар назмугъа дегенча пародия этгенди. Алай бош, оюнчакъ сёзле тюлдюле ала чыгъаргъанла, шартлы, энли, тергеулю сёзледиле.

Белгили «Крокодил Гена», сёз ючюн, быллай джангы текст алгъанды:

Чебурашка выпил и повесился
Крокодил в болоте утонул.
Шопокляк от жиру дома бесится,
А туристы песенку поют.
Тянется, тянется
За бутылкой пьяница,
И упирается прямо в ресторан...

Былай творчествону учу-къыйыры джокъду. Народный артистге «огородный артист» деселе, неда «вожатыйге» «зажатый» деселе, кюлмей не этериксе?

... Ляка кючюн къалай хайырландырыргъа билмейди. Эгешчигине къадалады хаман:

— Кел, «каратэни» кёргюзейим.

— Ы-ы, керек тюддю. Вот, бокс этиб бир урсам, сен бутлагъа учуб кетериксе!..

Къаты джумдурукъчугъун кёргюзюб, Ляка, кюлюб, артына ауады. Дагъыда, тура келиб:

— Яг, каратэ! — деб, къуджур тукъум сермейди.

Къызчыкъ зырнайны тартса, уятлы ышарылыб, анга ариу айтады. Бираздан дагъыда башлайды:

— Дзюдону кёргюзейимми? Ма, бери къара... Ма, бери къара деб, бир затланы тарт-соз этеди.

Кёлю кенгмесе, Ляка улмуланы джагъаларындан да тутады, тебрейди ама-такъаманы кёргюзюб...

... Бюгюн а ол Спортну къаласында тутушудан сылыг болуб келгенди. Билеклери бла бутларыг иги-ашхы ийлегенди. Ауруйдула чабакъ этлери. Ол себебден не каратэни, не самбону, не дзюдону сагъыныргъа да сүймейди... Бир кёзючюкге дери. Энди аны къалганла къозуйдула: яг, каратэ!..

Разбой

Бизни итибиз, Разбой, кючюкдюкден эрке ёсгенди. Алай тюрлю атны нек атагъаныг аны бизге сатхан орус къатыг кеси биле болур эди, биз а кеч билдик: ит керти къайыр, къайгъылы, гынтдылы зат болуб чыкъды.

Орус хоншубуз аны къоз горбедеча асырагъан эди. Сатыб алгъаныкъда, кеси келтириб, юй алмында терегибизге тагъа туруб, итни бизге къаты аманат этди: «Эт ийиси болмаса, ашарыкъны истемейди, кемсиз джизгиди, — деди ол. — Сиз мынга базарда къасабчыладан этчик, сюекле ала туругъуз. Шорпачыкъгъа джетдириб берсегиз, не ашны да иги ашарыкъды...»

Разбой бёрю тутар итди, юсюнде кёксюл-къара тюгю сыланыб, добар бетинден багъырлача джылтырагъан хыны кёзлери джити къарайдыла.

Ары дери кишдикле кючлеб туруучу, ким да къоркъмай кириучю арбазыбызда энди ит таууш чыгъа башлады. Кертиди, ол ал кёзюуде къуру сынгсыу бла къансыу болду: ит эски иесине, юреннген джерине тарала эди.

Талай заман кетиб, кесибизге джарашханындан сора, аны ауазы кёб тюрлю болду: ач болса — гурушхалы ауаз бла, суу-укъ болса — ачылуу, къонакъ келсе — суюмеген неда суююн-нген, кишдик кёрсе — бездирген ауазла бла юрюб тебреди. Юйден чыкъмагъанлай, итни неге чабханын билиб къоюучан эдик.

Разбойну ычхыныгучу къылыгыды аман. Хойнухча бурула туруб, сынджырын тартыб, боюнлугъун эки ал аягы бла кёзюу сыдырыб, башындан чыгъарыб кетеди. Олсагъатдан орам хайдан толады: адам къычыргъан, ит чабхан, талашхан тауушла джер-джерде чыгъадыла. Кече къарангыда аны къаугъасын эшитиб турабыз, юйге чакъырабыз, алай болгъанлыкъга — табсанг къойма! Адамны тутады деб, артыкъ да бек къоркъабыз.

Эртденбла юйге къайтады. Къарны ач, кеси иги-ашхы сылыт болуб, талашхандан сёрюгиб, тенглеринден тансыгъын алыб... Сынджырдан ычхыныб кетген джеринде джатады. Кёзюнге тюз къараялмайды: терс болгъанын ангылаб, урушадыла деб къоркъады. Алай а, не этди эсе да, джанын атыб, толу ыйыкъга болур чакълы бир къыдырыб къайтды...

Разбойну дагыда тутуб тагъабыз. Бу джол бойнун алгындан да къатыракъ къысабыз. Ол да, кесин эркелетирге кюреше туруб, камсыклыгы кечилгенине кёл баса, биягы сынджырына джарашады.

Айтханымча, муну тюрлю къылыкълары кёбдюле. Ингирде къарнын керекли этмей, унутуб къойгъаныбыз болса, биз джата тебрегинчи къымсыз туруб, сора биз орунга киргенлей, кёлкъалды ауаз бла юрюб, кесин чанчыб, бузуб башлайды.

— Хадауус, селешиб къояргъа тебрегенди, — дейди Шамший, туруб габашларын къаблай. — Энди бир кесек кем къалгъанды да, бизни джатханыбызны сезиб, аны ючюн гурушха этеди.

Аш бериб, тегерегине айланыб къайтады, — Разбойну да тауушу джарыкъ, ёхтем чыгъады. Бу джол ол юйге эшитдирир ючюн юрмейди, тышына айланыб, узакъга, борчун толтура, юреди.

Дагыда бир сейир къылыгы неди десенг, кеси сахарда ёсгенлей, арбазга сахарчы адам кирсе, аны кёрюб болмай, тиш туруб, сынджыргъа кесин уруб, бууулады. Алай болмай, элледен тонла, джамчыла кийген колхозчула келселе, ала-ны ийисгер къайгыгыга кириб, асыры сейирсингенден болур,

чабхан да этмей къояды. Эшикден почтальон, налог агент не да башха къулукъчу кёрюнсе уа, Разбойну къутургъанына къара да къал!

Джашаууну ал кюнлеринден бери тагъылыб тургъаны амалтын, ит юй джаныуарланы, хайыуанланы хазна кёрмеген эди. Аны ючюн болур, къой, эчки кёрсе, маймулну кёргенча болады. Ычхынган кёзююнде ачыкъ терезеден секириб, юйге тюшюб къалыучусу да эсимдеди. Орамда адамгъа тюбесе уа, башы табагъа секириб, ёшюню бла уруб аудуруучан эди. Ол себебден сынджыр бла боюнлукъ Разбой ючюн ишленгендиле, дерге боллукъ эди...

Къзауатны къыйын джылларыны биринде Эмулукъа ёзеннге къошха чыгъыб тебретдик. Шахарда бизни юйюбюзню сакълаб къалгъан квартирантларыбызгъа Разбойну аманат этиб, ашарыгъын да алагъа къоюб, ач этмегиз, дедик. Ит, ызыбыздан къараб, кёлюню такъыр болгъанын биз ангылаучу ауазы бла билдире къалды.

Талай замандан юйге барыб, Шамший итни къарыусуз болуб тургъанын кёрюб келди. Къошдагъылыны барыбызны да джаныбыз джарсыб, аны да бери алыб келирге оноу этдик.

— Джашчыкъ, — деди Зубай, — Зайнеб да, сен да барыб, итни бери келтиригиз. Джай кёзюуде бу ариу хауаны да бир солур, акъдан да бир тоюб керилир. Ол анда, ашын-суун табмай, тарыгъыуун билдирирге бизден да киши кёрмей, термиле турады. Юйдегиле уа анга аш берир къайгъылы болмазла.

— Разбой мында малны, адамны да ашар, ол асланны, базыб, джолгъа да адам къалай алыб чыгъарыкъды? — дедим мен.

— Эшта-эшта, ол алгъыннгы борбайындан джукъ да къалмагъанды, башын кёлтюрюб, дуниягъа да къараялмайды, — деб, Шамший мыдахланды. — Къарамаз ючюн, ала анга бир аман зат ашатхандыла, не да ийне джудтургъандыла, деб турама.

Экинчи кюн эртденбла эрте туруб, эгешчигим Зайнеб бла мен шахаргъа тебретдик. Бу ташлы, чаууму ёзенни ичи бла баргъан джолчукъну мен басмагъан бир эли джери да болмагъанча эди: чаначыкъланы тартыб, тенглерим бла мен былайтын отуннга ненча кере келгенбиз! Бери, сегиз-тогъуз километр джерге, отха эки-юч салмыкъ отун ючюн! Ма былайда бир гитче дюкючню тамырларын къазыб, кесиб, къобаргъан эдим, ма биз чананы тартыб чыгъаралмагъан тик, ма биз олтуруб солуучу сослан таш, ма курортчула келиучю Замокну къызыл къаяларында тюрлю-тюрлю джазыула...

Шахарда юйюбюзге джетиб, арбазгъа киргенлей, Разбой, суйюнюб, назик къансый, сынджырын суйрей, алыбызгъа сюркелди: аякъ юсюне туруб, юйюрсюндю, джарыды, дагъыда джерге джабланыб, инджиулю кёзлерин бизге къаратды.

Къатында чёгелеб, экибиз да кёзюн-башын сыладыкъ, эр-келетиб, табхан ариуубузну айтдыкъ.

— Разбойник, — дедим мен, — сен ачдан ёлюб къалыргъа-мы джетдинг, хариб? Ма, бу гырджынны да бир къаб, андан сора барыбыз да къошха кетерикбиз. Анда уа, билемисе, сенге не суйсенг да ашатыб, алгъынча, добарчыкъ этиб къоярыкъбыз... Ангыладынгмы? Вот.

— Сора мынга аш бермегенмидиле да? — деди Зайнеб.

— Къайдам джарлы, не болгъан эсе да, бергенибизни аузуна салмайды, адам-зат урмагъан эсе, — деди бизни сёлешгенибизни зшитиб тургъан квартирант къатын.

Итни сынджырын терекден тешгенлей, секириб туруб, ол да ызыбыздан тири тебреди. Орамда бир кесек баргъанлай, тохтаб, джерге джатыб, солуб, дагъыда тебреди.

Ишни къолайсыз болгъанын танысакъ да, ызыбызгъа къайтыргъа суймей, аманны кеминде сахарны къыйырына чыкъдыкъ. Не палах болгъанды мынга? Аслан тюрсюню да къайда, джур къылыгъы да къайда? Адамгъа чабар мураты да джокъ, ызына къайтыр акъылы да джокъ-бизни бла барыргъа термиледи.

Кюн батаргъа къысылгъанында да, джолну джарымын къоратмагъан эдик. Итни къарыусузлугъун кёрюб, сыртыма кёл-тюрюб барыргъа да талай кере таукел бола эдим. Зайнеб, унамай эди.

Ит адамны шоху эсе, адамны да итге биринчи шох болгъанын биз ол кюн кёргюздюк.

Замокдан озуб, къошха төрт-беш къычырым къалыргъа кюн батыб, ёзен къарангы болду. Кёб бармай, бизни алыбызгъа къарай келген Зубайгъа да тубедик. Ол кастролчукъ бла сют башыгъа чанчылгъан гырджын алыб келе кёре эдим, андан, ташны чунгуруна къуюб, итге ашатдыкъ. Мылыгын атыб, Разбой джутаргъа кюрешди.

Андан ары биргебизге этелмей, джаныбыз къыйналгъанлыкъа, аны алайда къоюб кетдик. Ол да, джата-къоба, ызыбыздан келирге кюреше къалды.

Тангнга дери, кёз кысмагъанны орнунда, ашыгыб чыкъдым. Сагышым уму эди: ёмюрюнде келмеген джеринде Разбойну кече кююб кетдик, ол къарыусузлугу бла, кесин да бёрю ашаб кюймагъа эди, нек кёлтюрюб келмедим; алай а къалай кёлтюргюн — бир джери ачыб, кюлагынгдан къабса! — бымай сагышла тынгысыз эте эдиле.

Тангны бурну къарагъанлай, секириб туруб, Разбойну излей кетдим. Кюшдан узакъ бармай, алмына тюбөб къалыб, аны сау болгъанына кемсиз кюуандым. Ол, хариб, кечени узуну бизни ызыбыздан келирге кюреше тургъан кёре эдим...

Кюшха келтириб, бир къазыкыгъа тагыб, алмына табылганны салдым, эски кыылыгын эсде тута, адамгъа, малгъа тиймесин деб, сакъ болдум. Андан сора чегетден чёртлеуюк чыбыкъла тюшюрюб, таза джерчикде тегерек кюшчукъ эшдим, башын чырпыла бла джабыб, итни да ичине джыйдым.

Талай кюнню ит, тирилгенча болуб, ары-бериле къабаргъа кюреше турса да, алгыннгы залим кыылыгын кёрпозмеди.

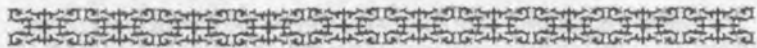
Бир джолда сабийле «Разбой ёлюб турады!» деб келдиле. Чабыб барсам — сени джаунг алмайгъа барсын: юйчюгюню ичинде джанындан джатыб, тишлери ачы тукъум къарышыб, кеси да тыныб тура.

Мени анга къалай бир бушуу этгеними айтыб ангылатхан тынч тюдю. Меннге къараб, сабий тенглерим да эте эдиле бушуу. Ийне джутуб, къабыргъасы тешилгенин, ашланыб, ол джарасындан ёлгенин билдик.

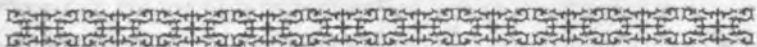
Сууну къаты джарда къабыр къазыб, Разбойну сый-хурмет бла басдырдым. Анга суймеклигим уму болгъаны себебли, алай сансыз кюялмадым: уму къанга ташны элтиб, башында сын таш этиб орнатдым, юсюне да былай джаздым:

«Былайда тынчайгъан бизни
керти шохубуз, юйню ышангылы
сакълаучу, джанындан эсе иесин
бек суйген багъалы Разбойду».
1943-чю джыл сентябрны 13-де.

УАМ
ХАПЛАРА

Накъырда

Люаза бла Луиза сабийликден огъуна тенгледиле. Бир орамда джашаб, бирге гинджи ойнаб, бир школда окъуб ёсгендиле. Андан арысын айтабыз десек, аланы артда джаш—къыз ушакъларыны теренине кирликбиз, джашаудан умутлары бирчаракъ болгъанын, таб, экиси да бир джашны суююб айланганларын джашыралмыкъ тюлбюз.

Люаза бираз алаша, добар, джумушакъ къызчыкъды. «Табкъарын» деб юйде бош атамагъандыла анга. Джаякъларында суююмлю сары сепкилчикле бардыла, бал бетли чачы, къансыз сыйдам эринлери джуртубузну къачхы бояуларына ушайдыла. Джангыз кёк кёзлери... хыйларакъ къараучу кёк кёзлери келишмейдиле ол суратха.

Луизаны тенытабыз десек, сёз табмай къыйнамыкъ тюлбюз: тау наратча, узунуна созулгъан, назик шартлы, ёре къызчыкъ. Чачы да узун, бармакълары да, джаякълары да, бурунчугъу да. Аузу да узунуна къыйылгъанча кёрюнеди. Муну бояулары — къара, акъ, къызыл. Хыйларакъ ышан табарыкъ тюлсе бир джеринде — тюз, ийнанчакъ, ачыкъ.

Тюрсюнлеринде башхалыкъ болгъанлыкъгъа, ичлери, ангылары бир юлгю бла бичилгенча эдиле. Аны къой эсенг, бирча кийинирге, джюрюрге, къубулургъа тырмаша эдиле. «Аты бирни анты бир» деген айтыуну тюзлюгюн халкъгъа была кёргюзюрге тебрегендиле, дерча эди.

Алай а, не келсин, джазыу джомма айырылыб кетедиле, адамланы бирер джары элтедиле. Ма, сёз ючюн, Люазаны эсинде-бусунда болмай тургъанлай, Луиза мах деб эрге чыкъды... Экиси да биргелей суюген джашха тюл, башхагъа. Халал тенги Люаза къыйынлашды, кёлю къалды. «Не болмукъ эди, манга билдирсе? Сабий ол тюл, джаш ол тюл... Аллынамы чабарыкъ эдим, юлюшюнмю къабарыкъ эдим?» — деб салпыланды.

Алай ачыкъ гурушхадан сора да, Люазаны ичин кюйдюрген бир башха сезим бар эди... Гурушхасын чыкъырдатыб къуйду тенг къызына, джыламсыраб селешди, амма тереннге кетмеди, дерт къайтарырма дегенча бир муратчыкъ къалды ичинде.

Ал кезюуде Люаза Луизадан эрек бола да келди, арда, джангы отоуну хауасына илешиб, аны дженгил-дженгил джокъларгъа къалды.

Айладан озуб, джылма да кетдиле. Тенглени арасында суукълукъ танылмай барса да, аланы джашау ангылары, сынамлары бир-биринден танг кери кетген эдиле.

— Ой, Люаза, къыз бла тиширыуну арасында башхалыкъ кек бла джерчады, сен билмейсе ансы, — деучен эди Луиза. Андан ары сезюн ачыкъламей эди.

— Къайдам джарлы, — десе да, ичинден кюле эди анга тенги.

Мухтарны уа (алай эди кюеуню аты) туугъан къарнашын-дан башха кермегенин айтыучан эди Люаза. Гюнахы керек тюлдю, ёнге Мухтар да «къырыла» эди аны ючюн, бир ашхы тенгине алыгъын эсге салыб къоюучан эди.

Люаза, азыкь складны тутханлы, кишини ашау-джашауна кезюн къаратмайды. Алай а къуру ашарыкъдан тогъайыб къалмайды инсан. Ол себебден, ким билсин, къарай да болур эди кезю...

Бир ингирде, сёзден сёз чыгъыб, Люаза айтды Луизагъа:

— Кел, шохум, бир оноучукъ этейик. Эриккен да болурса, энди Мухтарны манга сат — санга ачха керек, манга негер, не?

— Оу, аны уа, бир Аллах, сёз салмайын сатайым! Алычу табмагъанлыкь болмаса, акгыллы джерим чыртда джокъду.

— Да ма — алычу алмыгда!

— Тоба, ма бусагъат он минг сом келтире эсенг, башы-аягъы бла бериб иеме Мухтарны. Андан да, борчларымдан да бир къутулур эдим...

— Сёзюбюз — сёз, келтиреме!

— Ким огъай дейди, чаб!

Люаза ашыгыш чыгъыб кетди. Луиза да, мыйыкъ тюбюнден ышарылыб тургъан Мухтаргъа къарай, къарнындан тутуб кюлдю. Аны ишеги джокъ эди Люазаны накъырда этгенине.

Люаза уа терк къайтды.

— Ма, — деди, бир кюлте ачханы столгъа ура, — санаб ал! Ызы бла, Мухтарны къолундан тартыб, эшикге чыгъыб кетди.

— Барыгъыз, бар. Ашхы джолгъа! — деди Луиза, кюлгенин тыялмай тѣголе. — Сокъураныу деген болмасын!

Люазаны арбаздан «огъай, огъай!» деген тауушу эшитилди, Мухтар а текеча макъыра кетди.

Кюлкю-кюлкю болса да, Луизаны джюреги чанчды. Алай а, кесин не къадар басыммы этиб, накъырваны ангыларгъа антсыз болгъа эди мени киши озмаса, деб, ачханы санады, сора ол артындан къалмагъан борчларын эрлай тѣлеб къутулур къайгъыгъа кирди. «Мени чарлатама, къоркъутама деб тура болурса, Люазачыкъ... Къайдам, тоба, къауданбетчик! Сюймейин сакъларса, энди мен бу ачханы джыйыб къайтаргъынчы!» — дей, багъалы туюмчекни кюбюрге атды. Аллай бир ачханы уа Люаза къайдан табханына сейирсиннгени къалмайды. Ол кече Мухтар юйге къайтмады.

— Тобаста! — деди Луиза, танг аласында уяна. — Налат болсун анга... Энди мени тѣзюмюмю ахырына дери сынаргъа ант этгенди, выдра. Къадалгъан болур Мухтаргъа, юйге барма да, тенгинге къал, деб... Мухтарны уа сабийлерими джылайдыла — мени чибинлетирге табса, анасындан джангы туады... Сизден, менден да ким алгъа къозулса, ол алгъа ёлсун! — дей, Луиза бир джанына бурулуб джатды. Амма кѣзюне джукъу кирмеди.

Ючюнчю кечени юйде Мухтарсыз къалгъанында, Луизаны чыдамы къуруду. «А юйюнге, малы тас болгъан да излей шойду да, бир палахха къалыб тура эсе уа. Мен да эришиб, керта деб, кесими къатдырыб...» — деген сагъышла сюрюб, Луизаны эртденликде Люазагъа чабдырдыла.

Келсе, алайгъа келсин: юй джасалыб, стол джарашыб, газ плитада Люаза эт къууура, Мухтар да, диваннга сыртындан тошюб, газет окъуй...

— Ха-ха-ха, танг ашхы болсун, алманла! Былагъа къара, былагъа къара! Не ариу джарашхансыз кесигиз да! Артистле...

— Кел, Луиза, кел. Сагъынылгъан — босагъа тюбюнде! — деб, Люаза бютюн джарыкъ сѣлешди, бычакъ бла этлени аудургъанын тохтатмагъанлай.

Бѣлюнмей, газет окъуй тургъан Мухтаргъа айтды Луиза:

— А джаш, кѣрген кѣзден да айыб тюмюдю? Сизни оюнугузну киши ангыламаз... Сабийлеча, къалай этесиз алай?

— Не оюн хапар айтаса! — деди Люаза, — Сёзюбюз-сёз... Аууз багъангы толусу бла алгъанса.

Луиза ачыуун андан ары джашыралмады.

— Болду телиленнгенинг! — деди Мухтаргъа. — Кертда демеимиди джамагъат... Биреуню юйюнде сыртынгдан тюшюб... Бир кюн тюл, эки кюн тюл... Сен а, Люаза, къыз бетинге уялыргъа керек эдинг. Хар нени мардасы барды...

— Не марда хапар айтаса! — деди Люаза, чырылдай тургъан табаны башын джаба. — Сёзюбюз сёздю!

— Да эки кёзюм джана тургъанлай, текени сатханча, кесинг кьолунг бла сатыб ийдинг да, сау кьалмыкь! — дей, джалан аякъларын полгъа салындырыб, Мухтар диванда олтурду. Луизаны джыламукь ойнагъан къара кёзлерине джунчумай къараб, дагъыда кьошду: — Багъамы сёз салмай алдынг... Энди мен, кесинг сагъыш эт, джангы иемден къалай кетейим?

Экили-ючлю бола тургъан Луиза, бети агъарыб, къачыб чыкъды юйден. Талай кюнден Люазаны ачхасын келтириб, эшикден юй тюбюне быргъаб кетди.

Алай болгъанлыкъгъа, Мухтар джангы отоун эрикген юйюне ауушдуралмады. Бюгюн-бюгече да керпеслениб, ма бу ийнарчыкъны мурулдай айланады:

Сен мени сатдынг, —
Къайгырмаз, джаным,
Сатхан джеринге барырма.
Дунияны башын
Суу алгъан кюн да
Мен Мухтарчыкълай къалырма...

Батырла

Бир шохуму хапары

1

Къобанны ёхтем шуулдагъан джеринде джашайма. Кече къаты джукълагъан кёзююмде болмаса, аны тауушун хаман эшитгенлей турама. Сора бир-бирде, тенглеге тюбеб, аслам «алгъыш этишиб» чачылсакъ, башымы теренинде боран къобханча таууш чыгъыб, Къобанны джырына бир ауаз бла кьошулады да, суу мени юсюм бла баргъанча болады.

Джаш заманым. Нем джокъ эсе де, саулуць бла тирилик эркиндиле, аланы кишиден хаух алыргъа кюсемейме. Санларым асыры кымылдаргъа суйгенден, хаман чабыб барырым, тохтаусуз тепсеб турурум келеди.

Къобан бла гитчеликден огъуна шохма. Сабийле, заманыбызны аны джагъасында таш ата, джууна, кюнде кюе ашыра эдик. Не исси кёзюуде да суу джылынмай эди. Алай болгъанлыкъга, сапран чабакълача, таза сууукъ суугъа юрениб, къакъланган эчки джапхакълача, джилигибизге дери къара кюйюб, эринлерибиз мор болуб, кымыжалай чабышыб айлана эдик. Асыры арыкъдан иегилерибиз терибизни тешиб чыгъадыла, дерик эдинг.

Бютеу Къобан бир тар кырыккъга джыйылыб, гюрюлдеген джерге умлу таш кёпюрден чынгай эдик. Сора бир заманда къайнагъан айланмадан, башлы-тюблю бола, джонгурча кесеклеча къалкъыб чыгъа эдик.

Умлу джаш болгъанымда да, Къобанны бойнундан айырылыргъа чёб чыкъмады. Шахарда ишге джарашдым. Туугъан элим сууну бир джанында, шахар да бир джанында орналыбдыла, джаяу кёпюр аланы киндиклерин бир-бирине байлайды. Къурч джыджымлагъа асылгъан кёпюрчук бла, сенгилчекде учханча чайкъала, ары-бери ётебиз. Таш джол а, элни ичи бла ёрге барыб, тогъай айланыб, кёпюрню юсю бла ётеди шахаргъа.

Бир табсызы — ишден кеч къайтама. Ёзен ичи къарангы болады, шахарны чыракълары да узакъда джудузланы джылытырагъанларына ушаб къаладыла. Сора, кёзюмю къарасы бла кёрмей, джанлары бла бир ышанланы эслей, аякъларым да азбар этген ташларын, чунгурларын таний, алай келиученме юйге.

Кесигиз билесиз, къарангыгъа уа бу дуниядан эсе ол дуняны инсаны кёб басынады, кюндюз бугъуб тургъан гылын къушладан тебреб, шайтанлагъа, джинлеге дери, бары кече тириледиле, уугъа джайыладыла. Чачлымы дейсе, байчымы дейсе, къайда ёлген къатханмы, алмасты байтамалмы дейсе — бары къарангыгъа мымык атады, артыкъ да бек Къобанны даууру кючлю болгъан джерге. Хапар алай эди.

Мен джаш заманда, джашырмай айтайым, аланы бирин да, гылын къуш бла битдирни санамасакъ, киши кёрмегенди, амма аланы бар болгъанларына ишек этмегенле кёб эдиле. Кёзюм бла кёрюб, къолум бла тутдум, дегенле да чыгъа эдиле. Алай а

биз, джаш төлю, ичибизден экили болсакъ да, ийнанмагъаны-бызны тышыбыздан бек ачыкъ билдире эдик. Насраходжа айтханлай... Юй бийченг дуня бла айланады дегенлеринде, дуня бла айланнганын мен да бир кёрлюк болур эдим, мен да дуняны бири шойма да, дегенди. Амайын, биз да таша джанланы бирин кёрлюк болур эдик, бар болсала. Адай а, не келсин, хар адамны ичинде эки адам ойлашыб турса, кыйын болады былай деб бегитирге...

Аны бла кьалса уа, не хата бар эди. Экили болгъан кьой эсенг, ишексиз ийнанырча хапар да чыкъды. Къайдан эсе да бир аманлыкъчы кьауум келгенди да, кече кёпюр кьулагъын сакълаб туруб, джолоучулары тонаб, суугъа атыб барады, деген айтыу джайылды.

Андан сора уа хар кимни джюреги да, мени джюрегимча, сампал таууш этгенине ишегим джокъ эди. Алай а джюрегини алай тауушун хар ким да менича джашыра эди. Гюнах айтыргъа керек тюдю: бу хапарны да «материал тамалын» киши кёрмедиди, алай бир адам суугъа атылса, зарауатлыкъны бир ышаны эсленик болур эди. Биз тенигъанла да, биз танымагъанла да сау-эсен эдиле, таб, бет кьанлары да иги эди...

Хы, ол алай болсун. А мени уа биягъы джюрююм джюрююдю. Бек анасы джыламаз деб, сакълыкъ мадар этерге да кюрешеме. Сёз ючюн, ансамбльчи джашланы бирини кьамасын кече алыб кетеме да, эртденбла кьайтарыб келиб береме.

Бир кече, кьаманы да кьолума алыб, джан-джанымда кьарангыны аны бла сермей, юйге тебретим. Эм кыйыны — кёпюр, андан кьалса — кёпюрню ары джанында тик джар. Былайдан бир кьутулсам, деб келеме. Ол кюннге кьараб тургъанча, кёкню да булут басыб, ёзенни энгишге шылпы тубан айланнганды. Кесим да бу джол асыры кечигиб чыкъгъанма.

Аякъ тюбюмде кёпюр лююлдей, бешик тебретилгенча, ары-бери чайкъала, ётуб келеме. Сууну шуулдагъаны минг адам бирден кычыргъанча эшитиледи кьулагъыма.

Ары джанына ётерге, ызымдан бир ашыгъыш келген аякъ тауушла чыкъдыла. Тохтаб кьарадым да, джукъ кёрмедим, кёпюрню уа таукел чайкъалгъанын сездим: ким эсе да келе эди. Ишексиз болдум аны чабыб келгенине!

Кёпюрню кьулагъында тик басхычлагъа бара айланмай, онг джанымда багъана бла учхалаб джерге тюшдюм да, тик таба кьачдым. Суу ташланы жыгъырдата, джаргаммагъа ёрлеб баш-

ладым, алай а, ёрлей барама да, шуу-у-у деб, ызыма учуб тю-
шеме.

Чыгълмазымы тамам билиб, солууму терен ала, ызым-
дан келген тауушха тынгыладым. Кёпюр къангалада таркъ—
таркъ-таркъ деген чурукъ тауушла къулагъыма ачыкъ келдиде.

Къайдан табылды батырлыкъ — бир суу ташны алдым да,
таууш чыкъгъан джерни мараб, кючюм бла атдым!

Таш, барыб, неге эсе да данг деб тийгенлей, я, мени ала-
лахым, бир къычырыкъ чыкъды, бютеу ёзенни зынгырдатыб!...
«Ай, ай! Хахай, сойдула!» — дей, ким эсе да, басхычладан доп
деб тюшюб, сууну джагъасы бла энгишге къачды. Аякъ тауушу
бла къычырыгъы, иги кесекни барыб, Къобанны кёб ауазлы
дауурунда джутулдула.

Ит чабхан тауушладан ёзге мен сагъайырча джукъ сезме-
генимде, ызыма къайтыб, джаяу джолчукъ бла барыргъа баз-
май, къабыргъаны башха джери бла къабхакъгъа ёрлеб, улму
джолгъа чыкъдым. Аманны кеминде кече арасында джыйылдым
юйге.

Юйде кишиге джукъ айтмадым — къулакълары ёрге-ёрге
туруб къалмыкъ эдиде, хапар да кенгнге джайылмыкъ эди. Ан-
дан эсе «кечеги джигитлигим» ичимде къалгъанын табха сана-
дым. Джукълар да не джукъларыкъ эдим, ары-бери бурула, тан-
гны атдырдым да, эртденбла суукъ суу бла бет-къол джууб,
ишиме тебрэдим.

Джолда агъашчы Таубий тюбеди. Ол сауут джюрютюучен
эди. Сары мыйыкъларын ёрге буруб, бухар бёркюн джанбаш
кийиб, галифелери бла «хуналары оя» айланган бир киши эди.

Шахаргъа бирге тебрэдик. Тикден эниб келе, кёпюрню
туурасында тохтады да, бир сейир хапарны башлады.

— Алан, Хамит, билемисе бюгече былайда не болгъанын?
Олахий, адам кёзю бла кёрсе да ийнанмазча бир историягъа
тюшгенме. Ма былайда, сен кёрген, былайда къанлы къазауат
баргъанды...

Сейир-тамаша болуб, Таубийни бетине битдим.

— Сен кёрген, кече арасында кёпюрден ётюб келе эдим
да, былай бу къыйырына джетерге, «Тохта, амай-бымай, теш
кийиммеринги!» деб бир ачы тауушла чыкъдыла, ызы бла төрт
джанымдан таш, агъач къуюлду юсюме. «Ай, анагъыз берген-
ни текгенле, сиз кимге ёшюн урасыз? Алхам демей, барынги
да къырыб къояйым да!» деб, герохну чыгъарыб, джаудурады

дейсе джаш отну! Скилтин болуб, кьоян кьамишге, тюкю те-
шикге деб, секирдиле бирер джары. Кёб сюрдюм ызларын-
дан, джетелмедим, кьарангыда кьутулуб кетдиле, ансы джыяр-
гьа тебреген эдим кьабларына...

— Хой-хой, хой, Таубий, уму джигитлик этгенсе, антым!
Хатасыз кьалгьанынг ючюн кьурманлыкь да тыйыншлыды! —
дедим мен. — А кимле эдиле, билмедингми?

— Ашыкъма, мен аланы билликме!.. Сенден тилерим — бу
хапарны ичинде джаны болгьан бир адамгьа ычындырма: ха-
пар чыкъса, ол чёрчек кьауум джанлаб кетерикди. Мен, мар-
лай туруб, аланы кьолгьа джыйгьынчы, кишиге джукь билдир-
ме. Артда эшитирсе кьызыгьын...

2

Хапар айтыргьа талпыгьан джерим джокь эди, Таубийден
да артда джукь эшитдим десем, алдарыкъма, «кьызыгьын» ке-
сим биле эдим...

Алай болса да ол аякъ кёпюрде мен дагьыда бир талай
драма халгьа тюртюлдюм, адамлыкь этеме деб, этген иги-
лигим башыма джау болургьа кьалды да, кёпюрден кёлюм
чыкъды.

Ахыры джолуму тогьай салдым: элни ичи бла барыб, уму
кёпюр бла айланыб келирге тюзелдим. Аякъгьа кьыйын тийсе
да, башха тынч болду.

Тынч болду десем да, ол кёзюуде алай кёрюннген эди
ансы, бютюн да палахы мында чыкъды.

Джашла айта турдула бир тели итни хапарын, мен а не
есе да тюбемей эдим анга. Хырхаланы амы тар тыгьырыкъны
сакьлагьан бир Цербер барды да, ол сауатар озгьан-озгьан-
ны санларын кьалтырауукь этмей кьоймайды, дей эдиле, ар-
тыкъ да бек кечеги джолоучуну.

Бир кере, нёгерлерим бла бирге бара, кесим да сына-
дым ол джан алычуну кьылыгьын. Тана кибиб бир мазалы кьой-
чу парийни кьабакь эшикден орамгьа кьараб джатханын эсле-
генимде, арабий, бу кьаблан болурму деген сагьыш келди кё-
люме.

Биз джетерге, арам-кьарам этмей, мылмыгын атды юсю-
бюзге, алай а ташла бла таякъла анга эс джыйдырдыла — сау-
саламат ётдюк аны бетджанындан.

Андан сора ит, кьошхамы кетген эди да, талай заманны кёрюнмей турду. Мен да, бек анасы джыламаз деб, ол тыгырыкь бла озмай, тюбю бла айланыб, суу джагыасы бла джюрюй турдум, кертиди, джарыкь кёзюуде. Къарангыда уа къапхакь тюбю бла джюрюйме деген, башын тешмесе да, аягыын ажымсыз сындырлыкь эди. Сёзсюз да.

Биягы мен бир джолда юйге кеч тебретим. Джашла айтдыла: «Энди сен алай эт: ит болгъан джерге джетерге, сернекни хазыраб бар да, хап деб, юсюнге секиргенлей, шырт деб джандырыб, юсюне ат. Думп болуб кетерикди. Ансы кече таякь бла къоркъутама-зат десенг, къадалыб къалмыкьды...»

Энди таякь къарыу этмеген джерде сернек джилтинден не чыгъар, деген акьыл келсе да, сынагъан адаманы айтханларын этерге таукел болдум.

Джолну узуну ол тыгырыкьдан башха къайгьым болмай, согьумгъа союлукь ууаныкча, кесими зор бла сюркей барама. Санларымы тирилиги, джюрегими ойнагъаны — была бары къайры тас болгъан эселе да билмейме.

Хырхалагъа джетерге, сернек коробкамы чыгъарыб, талай сернекни ауузума къабыб, талайын да бирден тутуб, джандырыргъа хазыр болдум. Барама. Аякь тауушумдан эсе, джюрегими ургъанын иги эшитеме. Бош айтмайдыла, джюрек обурду деб: башымы, аягымы орнуна да ол эди къоркъууну ыстымагъан.

Энди он атласам, кесими къутулгъаннга санар эдим деб, кёлюме алай келгенлей, джар оюлгъан таууш этиб, ол айдахар къарангыдан юсюме секирди. Алай секиргенлей, къолумда сернекле, кеслери амарына чыр деб джаныб, аны юсюне тюшдюле. Эй-эй, шохла, ай бир хахай салыу этди ол джаныуар! Бир къуджур тауушла да этиб, ёшюнюне къама кирген тонгузча, ачы къычырыгы къаяланы зангырдата, арбазгъа къачды. Аны къоркъакь сыйытын, къансыгъаны бла джылауун узакьгъа кетгенимде да эшите эдим.

Билмедим аллай бир кыскынык анга неден киргенин. Отдан къоркъгъандан джаны чыгыбмы къалды, огъесе сернекни кюкюртю бурнуну юсюндеми къабынды — къысхасы, тобдан атыб урсанг да, ол сауатар андан бек алгъасарыкь болмаз эди...

Экинчи кюн тыгырыкь бла къоркъмай оздум. Итге тюбеген джеримден арбазгъа дери созулгъан бир халек ыз да кёрдюм... Бек къоркъсанг, ичинг ётеди, деген айтыуну кертилигине андан бери къол салгъанма.

Хапарымы бошалганга санайык. Джангыз кшошарым — ол кюнден сора тулпар парийни, орамга чыкыганын кьой эсенг, арбазда айланнганын да киши кёрмей кьалды: неден да джан татлы деб, дуркьуда теренирек букыган болур эди.

Бездиргенме да бездиргенме сора, энди ахырда да кесим сынаган бир кьысха затчыкны джармалаб кьояйым.

Арта, арта, мен да беш мангырамазга чыгыб бошагандан сора, башха шахарда джашарга, ишлерге керек болдум. Бары да иги эди, амма бу кече ишлеу деген адет, тууган кюнюмде мангылайыма джазылыб кьалмаган эди эсе, билмейме — бу джол да джорукь болду да кьалды.

Ишлеген джериме дери шахарны ичи бла танг кесек барама. Кюндюз улоу табылады, кече уа 2-чи номерли автобуса ышанама, башхача айтсакь — кесими эки аягыма.

Энди джаяу джюрюгенни хайырга болмаса, заранга чырта танымайма, сынгар тартынганым — адам аягы тохтагандан сора, кесинг джангыз чайыр джолда таркь-таркь-таркь деб, не шырт-шырт-шырт деб, неда бузоу кьанга полда джюрюген таууш этиб барганынг...

Тюзюн айтсам: шайтан, джин дегенча идеалист кьарантхала энди кьоркьуталмайдыла, ала тау элмеде эски юйле бла хуна тешикледе, шиякылада кьалгандыла. Мында, бююнлюкню аламат шахарында, эки аякылы бузукьчу шайтанла кьайгылы этедиле. Ала адамдыла, чырта ишек этмезча адамма.

Не кеч заманда да, не табсыз джерде да милиционерни кёрсем, джюрегим басылыб, ичим джылынады, таб аны формасын аманлыкьчы кийиб тура эсе да. Кьолунда гокка ханслары, бойнунда галстугу, неда кекьорегинде ордени, медалы, вузну бошаган знакчыгы болганга тюбесем а, кьайда да тюбейим, келюм басылады, келюм суююнеди. Ол шартла кийик асланны юсюнде эселе да, мен таукел барлыкьма аны кьатына.

Хы, кетиб кьалдым. Батырлыкьны юсюнден ол эсимдегичикни бир айтыб кьояйым.

Барама бир кече сагьат эки заманда, ара орамны ортасын тутуб. Таууш этдирмей, кишдикча атларга кюрешеме. Амма, кечеги таууш кеннге кетер деб, хар атламым дорбундача дюнгордейди.

Юйге джетерге кёб кьалмай, бир тюкенни мюйюшюнде алмыма келе турган адамны кёрдюм. «Джангыз болсанг, ки-

шиден кьоркъма» деген айтыу эсимде тургъанлыкъгъа, бу джол андан чыртда магъана танымадым. Эшта, кьоркъуусуз джерде джарай болур ол...

Энди мындан къалай джанлайым деб, кёкенлени ышыгы бла бир джаныма бурулдум. Олсагъатлай алмыма келе тургъан алауган (ким биледи, кёзюме алай кёрюнмеген эди эсе, бир мазалмы адам эди), тохсан градусха джолдан бурулуб, бир тар орамгъа къачды. Тейри, джанын да къолуна алыб бара болур эди, дейме. Аны мукъут болуб къачханы бла табанларында джылтырагъан чурукъ наларын кёрюб къалдым.

Къачыб къутулургъа хазыр болуб келген къуру мен тюл кёре эдим. Мен да, анга хазна оздурмазлыкъ джюрюш бла фатарыма джаным саулай джыйылдым.

Османны джаркъасы

«Юй сатыб алырдан алгъа хоншуну сатыб ал» деген ашхы айтыугъа кёлю бла бойсунуб, элде бир мекямгъа урунурдан алгъа юй тутхан Аний алайда хоншу джашагъан баш тутхан Санийге къайтды.

Аууз тылпыуларын бир-бирине илешдириб, джангыз сагъатны ичинде эки къатын ёмюрлери бирге джашагъан эгечлеча болуб къалдыла.

— Чырт сагъыш этмей, кёчюб келигиз. Сокъуранныкъ тюлсюз. Былайыны неси да джендетди, — деди Саний.

— Тоба, къуру сени ючюн да келликме. Ах, ёмюрюм сени кибиб бир хоншу кюсей кетгенди. Багъа-зат да демей, алайык да къояйык юйню, — деб таукел болду Аний.

...Энди ала хоншула болуб джашайдыла. Юй тутхан Анийни хоншусундан артыкълыгы эки джашы бла баш иеси Османдыла. Ала бирер джерде ишлейдиле. Баш тутхан Санийни онгулулугъу байлыгыды, алача ишлемесе да. Анийлары, не къадалыб кюреше эселе да, рысхы бла Санийни къат джарымына джеталмайдыла. Бал тутхан бармагъын джалар деб, Анийни джашлары бла эри ким чюй, ким агъач келтиреди. Аний да юйде сары танг атхандан джассыгъа дери сибирткича бурулгъанлай турады. Къайда ауур хапчюк, майрышхан стол бла шиндик, эски кюбюрле юйлени ичлерин кючлегендиле, арбаз да агъач къа-

лау бла бичен, мулхар, багуш дегенден толгъанды. Амма, не келсин, Санийни эки югослав кюйюзю бла кытай джабыуларыны, пух джастыкларыны багъасы бютеу Анийланы мюлклериде джокъду.

Байрам, не башха кыуанч болуб, эшикге чыгъа тебресе-ле, бирери бирер эски костюмну кыаблаб, джугьутур уугъа тебреген хачипсылача атлайдыла Анийлары. Саний а, къартлыгында, джетген кыызчыкча джасаныб, алтынлары дуу джана, санларын да шахарчылача къатдырыб, суу элтген баппаханча барады.

Бу тукъум халны эслегенли Аний Санийден суууй тебрегенди. «Ариу сезде ауруу джокъ» деб, бир-бирине татлы болургъа кюрешгенликге, Анийни кёлю бузулургъа тырмы тартханды. Зарлыкъ деб тюл, кыалай эсе да Санийни башха тюрлю джашауун, джыртхычлыгын, тынч табышын кёлтюралмагъанлыкъ этеди. «Кыалгъанла тели болубму ишлейдиле ара ишде? Кеси башына кыалса, ким да кечиндир кыарнын. Халкыны кыыйынына кыыйын кыошханы джокъ, айыбдан тартыннганы джокъ — законун хурджунуна салыб айланады», — деген гурушха оюм келеди акъылына.

Кертиди, Саний не иш бла, не сёз бла Анийни кёлюн кыалдырмагъанды, ненча излесе да, ёлкюч ачха бериб тургъанды. Аний да джашларыны джумушларын Санийден кыызгъанмагъанды, кыайдам, кюн сайын чёгюч, чюй, сернек деб келсе, кыуру кыайтармагъанды.

Санийни джюрегин а гыбыр киштикле тырнайдыла. Кечеси-кюню джюнге батыб кюрешгенликге, юйде тургъанындан узакъ шахарлада айланнганы кёб болуб, кыайда дефицит бла импортну табыб келгенликге, кёлю хазна басылмайды. Худжу джангызлыкъ ызындан сюрюб айланады. Аны кибикле башларына бир мадар да эте биледиле... Муну уа байчы кыаргъагъанды. Ненча кере юй болама деди эсе де, бир онгмагъан ичкигиге, хауле бла хашкеннге джолугъуб баргъандан озуб, мени болсун дерча адамгъа тюртюлмегенди. Ахыры, ёлгенигиз ит болсун дегенди да, кыоюб олтургъанды ол шерият кыайгыны.

Ёкюнмейди алай этгенине, кишиден кем джашамайды, амма бир джумушун этерик, ауузуна суу кыуярыкъ адамы болмагъанына кыыйналгъанлай турады. Анийни уа джашлары, чабар атлача, не десенг да ол малхыяр эри... Джарашдырыб эте

билмейдиле, ансы... «Мени уа адам керекли бир отунум болмай къалыр, бир биченим болмай къалыр. Джангыз башым бла, юйгеми джетейим, къыргъамы джетейим?» — деб сагъышланады Саний.

Османны ых деб солуу алгъанын кёрлюк тюлсе. Бютюн да бек сюйгени отун этиудю. Джайны узуну къышха хазырланыб кюрешеди. Къайдан келсе да, бир агъач къыйырны сюйрей келеди. Бош кёзююнде арбазда томураулары бир джанына, къангаланы бир джанына къалаб тебрейди. Отун джарыргъа джетсе уа тохтай билмейди — хайда мычхы, хайда балта тауушу чыкъганлай турадыла. Сау кюнню агъач чюйлени тюйюб, мазалмы тёнгертелени тарс-турс деб атылтады, ууакъ джарылган, печге тамам сыйынырча джаркъаланы джатма тубюнде эблеб къалайды. Хар къалауда ненча джаркъа болгъанын тикрал биледи, деген адам хазна джангымлыкъ тюлдю. Бир-бир джаркъаланы уа, тамам къыйын джарылганланы, тюрсюнлерин унутмазча болады. Сёз ючюн, бир терс къайнагъан сокъур бутакъны джаркъасын зор бла къобарыб алган эди да, аны минг джаркъаны арасындан таныб чыгъарлыкъды...

Османны эки джашы кёзюю юч кюнню тюйюб къарыу эталмай къойган бир къысыр дюккюч, хаман кёзюне илиниб, тынчлыкъ бермегенинде, Осман, аны эки сагъат бла джарымгъа сагалаб, ит ашамазлыкъ этиб атханды. Антсыз болгъа эди къуш да тауукъну андан халек чачалмаса!

Акъ мыйыкълары буруб, биягъы къыш келгенинде, Османны халал къыйыны юйдегини зауугъуна бурулду: кёзюю—кёзюю къучакъ отунланы келтириб, отну аяусуз джагъыб тебретиле. Чынар, нарат, наз тереклени кюнден джыйган кючлери джандет джылыугъа кёчдю, нарат чайырны алапат ийиси джайылды юйге. Къыздыла печле. Акъсыл, кёксюл, боз тютюнле бурулуб чыкъдыла юйню мийик оджагъындан. Эй-я, къалай алапатды, бузлауукъ къыш джылы юйге джыйылыб, печде нарат отунланы къызыуунда тишлик биширген, плитада да уму чоюн бла эт къайнай турганлай!

Ма алай зауукъ ючюн кюрешгенди Осман джайны джай узуну — ишлемеген тишлемез! Энди уа, керт да деб, аяусуз кюйдюрюрге да керек тюлдю. Отун къалаулары чёге барганлары эртден сайын эслейди.

Эслеген — не, сокъур, сау да кёрюрча эриб барадыла отунла. Майна, кече белги этиб къойган нарат джаркъасы

кетиб турады... Аны нёгерлери да тайгъандыла. Бу не къудретди?

Юйдегиле Османни сагъышына кюлюб къойдула. Осман а ышаргъан да этмеди. Сынау бла марауну теренине кирди. Джарты къалаугъа Аний да тургъанлай белгиле салыб къойду да, эртденбла барыб къарадыла. — Кетиб тура джаркъала. Сёзсюз да «чиби къол» тиеди. Ким болур эке? Тёгерекде юйле кёб, къайсы бирине ишек этериксе? Малны урлагъан бир гюнахлы, малы урланган минг гюнахлы дегенлей, кимге гюнах салгъын?

— Хы, — деди Осман, иги кесек сагъыш этгенден сора, — сизге буйрукъ былайды: отха салыкъны ма ол артадгъы къалаудан ала турурсуз, бу джартыгъа тийсегиз, эшитмедик демегиз!

Ол кюн Осман бир тобукълу джаркъа бла кёб кюрешди: буруу бла тешиб, юнгюч бла къазыб, гырын этиб, ары иги кесек шкок от къуйду, башын уста джабды. Сора ол «джаркъаны» отун къалауну башындан сугъуб къойду...

Талай кюнден башха отунла бла бирге «джаркъаны» да къораб тургъанын эследи. «Хы, энди бир ыз ачылыр, ол эчкичик макъырлыкъды», — деди кеси кесине, сабырын баса.

Бираз заман озгъанлай, кюндюзгю кюн, джууукъ джерде тоб атылган таууш чыкъды. Санийни юйюнден къара тютюн боркъудаб къуюла эди. Насыбха, Саний эшикге къарагъан кёзючюк эди. Не болду деб, талай адам чабды арбазгъа. Санийни хахайын эшитиб, юйге кирдиле.

Кирсенг — алайгъа кир: джангы къаланган печь чачылыб, юйню ич къабыргъасы оюлуб, югослав кюйюзле тютюнлей тура...

«Ах, не палах болду! Бусагъатда от этиб чыкъгъан эдим», — деб джылай эди Саний.

Адамма, къадалыб, отну джукълатдыла, кесинг сау къалгъанынга шукур да, къурманлыкъ да эт, деб, Санийни келюн джаза, иги джора эте чачылдыла.

Барындан да бек «джан аурутхан» Осман эди: не десенг да — хоншусу. Хоншудан а «ол дунияда да» сорадыла, дейдиле алайын сынагъан адамма.

Аны ючюн болур эди, Осман бла Саний, не эсе да, бир-бири кёзлерине къараялмай сымпайдыла.

Хочалай

Алай эди тенгими кыылыгы: сууга секир десенг, нек деб сормаз эди, кертиди, бираз эришдирсенг. Кёрюр эдинг кёмеюлден кийиммери бла чыгыб келгенин.

Башыны кыатылыгын айтмай кыояйым: кыочхар бла кыоркымай урушурук эди. Кыолу да — амайын. Джалан аязына чюйню кыысыб, керилиб партагы урса, кыангадан седегей ётдюрюб джибере эди.

Кыоркымай эди бир затдан, джангыз акы халатлы сестрала болмасала. Ала школгы келиучен эдиле, сабийлени саулыклары тинтерге. Ол сагыатда кире эди Хочалайгы керти кыайгы. Эшик бла кыачаргы джол болмаса, терезени ачыб, экинчи этаждан секириб кетиучен эди.

Билмей эдим аны нек кыоркыгынын. Сез ючюн, ийнеден кыоркыарык болса, нек ётдюре эди ийнелени джакыларындан? Ант этериме, ийнелени аузуну ичинден сугуб, ууртуну ортасындан чыгырыб ала эди!

Школда андан эсли сабийле да базмай эдиле Хочалайгы кыатылыргы. Ненча кере кыысталаб, ненча кере ызына алына эди!..

Бир джолда ашыкы ойнай келдик да, мен кыабдым. Кёлтюремезча ачыу болду эсе да, мадар табмады джукы этерге. Сыйырыб алыргы кёлю бармады, не ючюн десенг, экинчи мен аны бла ойнарык тыл эдим. Мени бла шохлыкыну бузаргы уа излемей эди.

Оюн джорукы бла болмаса, башха хыла бла ашыкылары ызына кыайтарыгы изледи.

— Ол кыаяны кёремесе? — деди меннге. — Андан секириб тышсем, ненча ашыкы берирсе?

— Кыарадым да, кёлюм кыоркыду: мени мийиклигим беш болур эди кыая.

— Секир, кесинги ашыкыларынгы берирме, — дедим мен.

Олсагыатдан доп деб тышдю кыаядан, юсюн кыагы келди да, ашыкылары джыйды хурджунуна. Буту кыалай сынмай кыалгыанына кёлюм бла сейирсиндим.

— Энди уа не эт, дейсе? Ма ол джардан сыртым бла учуб тышейимми?

Джар а бютюн да халек эди: ташла, туюбу кириш къаячыкъ, чауул, мурсала...

— Уч! — дедим. — Къалгъан ашыкъла да сени болсунла. Алай а... Инвалид болсанг, менден кёрме.

Хочалай, ышармыш этди да, чегет сызгъадан нарат томурау тюшгенча, ташланы тенгеретиб, букъуну къобарыб, джардан къуюлуб кетди. Юсюн къагъа, чыгъыб келди да, ашыкъланы барын да алды.

Андан сора аны бла ёчешиуден меннге хайыр келмезлигин ангыладым...

Орамда Хочалай тарыкъдырмагъан хазна кишн болмаз эди. Къутургъан ууаныкны эчки сюрюуге бошла да къой — алай эди къылыгъы.

Хочалай, хайт деб акъыл-балыкъ бола тебрегенлей, аракъыны джыйылай башлады. Тюзюн айтсакъ, ичмегенлей да эсиргенлени оза эди асириклик бла. Алай а цивилизацияны бу адетине да бир табынмай кетерге суймеген эди.

Къоймай, биринчи кере мени ауузума аракъы къуйгъанында, мен багъана болуб, джер да айланджюк болуб, мени тегерегиме иги кесек айланган эди.

Марда деген зат Хочалайгъа деб туумагъаны себебли, ол бир сабда тохтаялмай эди. Хайда сюрюр эди джашланы, сугъа тюл, аракъыгъа. Ачха уа керек. Керекли болсанг, не да этесе...

— Джюрюгюз, мен ачха табайым, — деди бир кюн Хочалай. — Ингирде, кюрекле, гетменле алыб, элни къыйырына, таш джолгъа келигиз.

Анга огъай дерге базгъан табылмады. Беш джаш болдукъ да, Хочалайны амында сюелдик.

— Ма ол джол бурулгъан джерни кёремисиз, — деди ол. — Алайын кенделен къазыгъыз... Конечно, кёз сакълаб, но дженгил!

Гетменле бла тешиб, къобарыб, кюрекле бла атыб, асфальт джолну белинде кенг илипинчик этдик. Машина кёзлерин джандырыб чыкъгъанлай, къачыб индексде бугъабыз. Шууудаб келген «гюрджемек» къазылгъанны кёргенлей, цсс деб, терен солуб, сабырлыкъ салады да, секириб, чайкалыб ётеди. Андан сора, мотору ачы улуй, ёрю сюремге джюрюш аламай, сериуюн тырнакълайды.

Хочалайны бу оюнун ол кюн англамай къалдыкъ. Экинчи кюн ашхамда келгеникъде, аны къолунда бир узун темир ыргъакъ бла джыджымны кёрдюк. Дагыда билелмедик муратын. Индекде олтуруб, буйрукъгъа тынгылайбыз.

Былайтын баришчиле гардош бла озадыла. Машокланы каланыб барыучуларын кесигиз кёре тургъансыз, — дейди Хочалай. — Машина сабыр болгъанлай, мен ыргъакъны илинди-реме, сиз джибинден тартыгъыз — машок къолубузда!..

Буйрукъну толтурургъа биз эртде юреннген эдик. Бу джол да ишек—мишек эте турургъа джокъ эди эркинлик.

Къысха кенгеш терк бошалды. Биз да уугъа къуралдыкъ. Биринчи машина, иги секириб, юсюбюзге цемент букъуну себиб кетди. Экинчиден Хочалайны къармагына бир гардош машок тюшдю. Сюрюб, джетиб, дагыда бирни агъыздыкъ.

Кече къарангыда ауур гюрюлдеб келген машиналары тинтиб джибере турдукъ да, сыйыбыз бла къайтайыкъ дегенлей, Хочалай ыргъакъны бир онглу машокга илиндирди.

Раз-два, деб тартыб, танг къыйналыб, бир ауур затны бор-тдан ийдик. Тыпырдагъанча этиб, доп деб тийди да «уоу» деди, ызы бла индек таба тёнгереди.

Джел учургъан къуш тюклеча болуб, къапхакъдан къуюл-дукъ. Иги узакъгъа кетгенден сора, ауузубуздан сёз чыгъа баш-лады.

— Тутсанг, ма амай чабакъны тут,— деди Хочалай. — Кёр-дюгюзмю «Боу!» дегенин?

— Не зат эди? — деб сордум мен.

— Баришчи... Топча кийиниб, машокланы юсюнде джукъ-лаб бара болур эди, дурак! — деди Хочалай.

— Ёлсе къалай болукъду?

— Бир да къоркъма, амай машок ёлжюк тюлдю.

— Бизни излерлеми?

— Менме деб барсанг, тутхан да этерле...

Экинчи кюн сымарлаб къарагъаныкъда, адам да, машокла да джокъ эдиле. Баям, «уоу?» деген, эс джыйыб, биреуню машоклары да бир келген машинагъа атыб, барлыкъ джолуна кетген болур эди. Джерге къалай тюшгенин а, бойнумады, билген эсе.

Андан сора бымай уугъа джайылыр дух бизде къалмагъ-ан эди.

Космонавт

Зураф тыйгылы джашды. Аны бир игиси — белгили адам болурга тырмашады. Къаты тырмашады, кёлюндегин а хазна кишиге билдирмейди. Эшитгенин, билгенин къууут джуммакъны джухтанча джутады да, тышына чыгъармайды. «Билмейме» деген — бир сёз, «билеме» деген — минг сёз» — не керекди джаншарга! Былайдан къарасанг, анга ышаныргъа болукъду.

Кемлигин айтабыз десек, кемсиз эринчеклиги бла бираз къарангылыгъын сагъыныргъа керекбиз. Джатар Зураф джыйылган орундукъга тыш кийимлери бла, ёрге къараб, сагъышланыр. Эрни—бурну къымылдай, эрикгинчи турур алай. Ол кёзюучюкде аны бёлюрге керек тюдю, нек десенг, назмула этеди...

— Мен назмуну олтуруб джазмайма, — дейди Зураф. — Алгъы бурун башымда толусу бла ишлеб бошайма да, сора бир кюн къагъытха тюшюрюб къояма. Бир къауумла уа джазыб, бузуб кюрешедиле. Ол тюз тюдю...

Ёчешмейбиз. Ёчешеме деген сокъуранмай да къалмыкъ тюдю: Зурафны алкъын киши дженгмегенди. Къарагъа акъды деб бир башласа, аны керти да акъ болгъанына сени ийнандырмай къоярыкъ тюдю. «Ёмюрюнде джангыз бир китаб окъугъан адам бла ёчешгенден къыйын зат джокъду», деген айтыуну кертилигин бек толу сынарыкъды Зураф бла даулашама деген.

Зураф улму багъалатады ишленмекликни, адебни. Тамаданы сыйын кёрюуге джетсе, аузуна суу уртламайды. Алай болганлыкъга, общежитиеде аны биргесине джашагъан нёгери Зурафдан алай адет кёрмейди. Андан он джылны тамада эсе да, Муслим кеси ташыйды суу, кеси джууады пол. Ашарыкъ хазыр этсе, Зурафны чакъырады. Эринне-эринне келиб, биринчи къабыб тебрейди ол. Сора туруб кетеди. Муслим, джыяды, джууады аякъны-къашыкъны. «Керти эркиши, деб быллайгъа айта болурла» — дейди ол, ичинден табалай кесини «тиширыу» джазыуун. Бир-бирде Зурафны тюшюндюрюр муратда, керти сёзге да кёчеди.

— Мен хар адамны ангыларгъа сюеме, — дейди Муслим, — хар адамдан бир иги кылыкъ алыргъа, кесимден да анга бир ашхылыкъ къалдырыргъа излейме. А сенден а не алыргъа болугъун ангыламай келеме. Къалай кӛресе аны?

Зураф, эринлерин къачырыб, сыйдам акъ тишлерин кӛргюзеди.

— Да, мубарек, ким теджейди сеннге джугъун? Алма бир халими да, нек десенг, ол мени халимди, сеннге джугъарыкъ тюдю. Мен ёмюрюмде бир кишиден бир шарт алмагъанма, алмыкъ да тюлме. Алмагъан а берген да этмейди.

— Сора сен, анангдан туугъанлай, бюгюнню Зураф болубму къалгъанса?

— Болуб къалгъанма! Мен сукъланмайма биреуню кылыгына, халисине. Кишини бир джугъун эниклерге излемейме. Аны кӛй, мени он джыл окъутхан устазла да кӛшмагъандыла тюк къарасы бир зат мени табигъат берген болумума...

— Алай эсе, адамла кийгенча нек кийинесе, ала ашагъанны нек ашайса, адеб, намыс деб нек айланаса? Ала кесинги затларынг тюлдюле да?

— Ала табигъат берген затладыла. Адеб-намысны уа халкъны сыйын кӛлтюрюрючюн тутаргъа керекди. Халкъ ючюн мен джерни джети къатына да кӛз къакъмай кириб кетерикме!

— Таб, космосха да учарыкъса, не? Керти къайтыб келиринги билсенг...

— Хо, ариу къайтмазлыкъ болсам да, джангыз ол ишден халкъыма бир дараджа келигин билсем...

Зураф бла былмай тюбсюз ушакълада Муслимни кӛб заманы зыраф кетеди. Хар джол сайын, джюреги джарыла къалыб, аны бла даулашмазгъа ант этеди. Бусагъатда да кеси кесине урушады. «Къайда мени тамада болгъаным, баш билим алгъаным, — дейди ичинден, бу факътусузну дженгелмей эсем, дженгерге кюрешиуден да кесими тыяммай эсем? Терсакъылыкъ болмаса, аны логикасы джокъду, ичи тышына, сӛзю ишине ушамайдыла. Энди сен анда не зат табаргъа умут этесе? Сууну татыуун билир ючюн, бир уртласанг да бола шойду да... Былайда уа, кӛрмейсе сен, нечик сейир хазна табханса!»

Муслим къуру да залимди ичинден сӛлеширге, даулашыуда хаман да хорланады, артда уа айтыр сӛзюн да табыб, джауну керегин берирге докладла джарашдырыб айланады.

Коллективде Зурафны «къаты ийнанмакълыгы» бла «темир халисине» ышармыш этиб къарагъанла кӛбдюле. Ала Зу-

раф бла кьуру да сёз башлайдыла, аны залим логикасын кьоз-
гьар джанындан кюрешедиле.

Алай эте, 1961 джылны да келтирдиле. Дунияны сейир-
синдирген хапар чыкьды — Юрий Гагарин... Космосха учуу,
башха кьайгьыны тайдырыб, кимни да эсинде орналды. Кос-
мосну ёмюрю келди — джигитлик, романтика. Энди ёргеден
тутаргьа, шыб деб «дамкагьа» чыгьаргьа излегенлеге кючле-
рин сынаргьа таблыкь ачыла эди.

Зураф да теке кьалкьуу эте турмады ол кёзюуде: джангы
ёмюрге кимден да бек суююннгенча кёрюндю, космонавт бол-
май кьалмазлыгьын, алайсыз чыдамазлыгьын ачыкь билдирди
тенглерине. Биягьы ышарыучула бу джол аны керти ачыулан-
дырдыла.

Экинчи кюн Зураф письмо джазыб келди. Джашлагьа окь-
утду. Илмуланы академиясына, тилекчи болуб, бымай кьагьыт
джибере эди:

— «Багьалы академия! Космосну заманы башланнганына
кимден да бек кьууанама. Аламгьа учуу мени ёмюрлюк сагьы-
шымды. Ол себебден энди учарыкь кемелени биринде мен-
нге орун берлигигизни тилейме. Сиз айтханны толу баджар-
лыгьыма, джигитлик этерге кьолумдан келмигине ышандыра-
ма...»

Тюбюнде Зураф заводда ишлегенин, адресин толу кёр-
гозе эди. Джашла окьудула, кьошуб, кьоратыб, басмагьа ур-
дуруб, письмону кеси кьоллары бла ашырдыла.

Зар болуб, джууаб сакьлау башланды. Сакьлагьан а тынч
иш болмагьанын билесиз. Чыдамсызланы эм башы Зураф кеси
эди. «Космонавт» деген ат анга терк аталды, кёблени ауузлары
бла кьулакьлары юренди ол атха. Зураф кеси да, чам атха чар-
лагьанча чарламай, юрениб тохтады джангы атына.

Бир кюн почтальон омакь конвертни келтирди. Зурафны
тенглери алыб, таша джерге джыйылыб окьудула.

«Багьалы джолдаш З. О. Турна улу! — деб джазыла эди
академияны бланкасында. — Разы болдукь сени таукелмигин-
ге, бюсюреу этебиз. Алай а космосха учаргьа алкьын джол
эркин тюддю. Космонавт болур ючюн, иги юренирге, билим-
ли, саулукьлу болургьа керекди. Амай адамла сайланган-
дыла. Эсен бол!»

— Да мен былай джууаб келигин эртде биле эдим! — деди джашланы бири. — Алай а муну Зурафха кёргюзюуден хайыр джокъду. Келигиз, башха къагъыт джарашдырайыкъ.

Ол акъылга бары да хош болдула. Джангы къагъыт джарашдырыб, Зурафха былай письмо джаздыла:

«Багъалы джолдаш Турна улу! Сизни письмогузну къууаныб окъдукъ, къабыл да этебиз. Космосха учуу дегенча кыйыын, къоркъуулу ишге кеслерин таукел берген джигитле космонавтла хазырлауну центрине бек керекдиле. Сизни бу ишге баргъаныгъызга ата-анадан разылыкъ къагъыт алыб, майны 14-не бери терк джетигиз...» Андан ары адрес джазылыб эди.

Конвертге салыб, ариу джабышдырыб, письмону секретарьга бердиле, Зурафны кесине энчи табдырырга кереклисин билдирдиле.

Зураф письмону окъугъан сагъатда джашла анга джашырын къараб тура эдиле. Ичин ачхынчы, конвертни ары-бери аударуб, джазыуларына иги керек къараб турду Зураф. Джукъа джюлгюшчюк бла кыйырын сакъ кесиб, сыйдам акъ къагъытны чыгъарды да, окъурга сингди. Бети кызара келиб, ызы бла акъ болду, мангъалайына суукъ тер къакъды. Письмону джан хурджунуна джашырыб, цехден чыгыб кетгенин кёргенлеринде, джашла сагъышландыла.

— Атасы бла анасындан разылыкъ къагъыт алыргъе бара болур, — деди бири.

— А-я, киши кёргюнчю, ташада олтуруб, бир иги окъурга деб тебрегенди, — деди экинчиси.

— Эрлай кюйдюрюб къутулурга ашыга болур, — деди дагъыда бири.

Алай болса да тюзюн киши билмеди. Зураф а письмо алгъанын ичинде джаны болгъан бир инсаннга билдирмеди. Андан сора «космос» деген сёзню аны ауузундан чыгыб киши эшитмегенлей ма бюгюн да барады.

Арда джашла, сёз къозгъаб, кертисин айтыб да кюрешдиле, алай а Зурафны дженгелмедиле.

— Къоюгуз накъырданы. Эгечимден туугъанчыкъ окъугъан джеринден ийген къагъытчыкъ эди. Андан сора быйыл мен письмо алмагъанма, — деб къаты бегите эди Зураф.

Онсегиз

Суйюб айтама: тиширыуну джылы бла ойнамагъыз — не джанына тиериксиз, не да джаныгъызгъа тиерикди.

Болмаз къалса, онсегизге келген тиширыучукъ не да андан тебени бералмыкъды сизге тюз джууб. «Онсегизни башын кёрдюм», — дерикди, эси кёб затха кете. Андан атлай тебреген а, «Огъай, къарт болгъанма», дерикди, джашаудан тюнголген халда ахсына.

Дуниягъа тиширыу умут бла, тиширыу кёз бла къараялмагъан кёзююу джетген амма уа кесини джылыарын кюн бла кечеге ёсдюрлюкдю.

Ма, сёз ючюн, Хора къызы Джулдузну алыб къарайыкъ. Адамма айтханнга кёре, аны да болгъанды джаш кёзююу — узакъ-узун джашлыгъы. Ол оналтыгъа киргенинде, аны бла хоншу джашагъан джашчыкъ Таукъан онекиге атлагъан эди. Ол онджетиге чыкъгъанында, Таукъан онкючге чыкъды, ол онсегизни атханында, Таукъан онтёртню сидеди...

Ол халда барыб турдула, деб кёлюгюзге келмесин, андан ары джылны хыйсабы тюрленди: Джулдуз, онсегизде тохтады да, алгъа атларгъа унамады. Таукъанны джылыары уа табигъат джорукъ бла ёсуб бардыла. Ма, онбеш болду анга, оналты, онджети, онсегиз... Джулдузну джетди, сора озуб тебреди: Таукъаннга — джыйырма, Джулдузгъа — онсегиз, Таукъаннга джыйырма беш, Джулдузгъз — онсегиз, Таукъан окъурун окъуб бошады, къадалыб ишлейди, юйленгенди, Джулдузну уа джашауу тохтаб тургъанча кёрюнеди, киши билмейди не ишин, не сагъышын.

— Алан, Джулдуз, ызынгдан джетелмей, талагъым туруб келиучен эдим. Энди не джаны бла да сени озуб кетдим. Шо бир айт, ийманы хакъына, мен беш джылны джашагъан сагъатда сен бир джылны джашаргъа нек унамайса? Заманны тохта тыб, эмен багъанагъа къалай тагъыб къойдунг? — деб сорду бир кюн Таукъан.

— Байны къайгъысын Байгю этер дегенлей, сен мени къайгъылы болма! — деди таукел сёзлю Джулдуз — бир киши юйюне киргинчи, онсегизде турлукъма!

Керти айта кёре эдим кыыз: джыйырма тогузда тюзелиб эрге чыкьды да, ата юйюне шыпан иркле ийдирди, тийреси да аны хычынларындан, халуаларындан алгыш этиб ашады. Таукъан шоху да кызыны ызындан джыйын тамада болуб барыб, «эки сабийни бир-бирине тюбегенлерине» суююлюб, эл бла бир алгыш да этиб кьайтды.

Андан сора Таукъан юч джыл чакьлыдан тюбеди Джулдузга, кыйналыб таныды ёмюрю бирге ёсген хоншусун — кесинден тамада, кичи да бола келиучю кызыны.

— Тоба-тоба, Джулдуз, сенмисе? — деди Таукъан, бир кьарт кьатынны тозган джапысына кьараб. — А юйюнге, былай болуб кьалай кьалганса — кьат-кьат джыйрыкь чепгенле кийиб, джаулукьну чох туюлюб, беллик да кьысыб?! Тейри, джылынг энди онсегизден атлагьаннга ушайды...

— Оу, не «онсегиз» хапарды ол! Юч джыйырмагьа дже-тиб келеме...

— Да кёб болмай онсегизде эдинг да... Огьесе сен сабийликден тюзюча кьартлыкьга атлабмы кетгенсе, адамны ол кючден-кьууатдан толган, бишген, керилген кёзюююн чырт сынамай?

— Ой сынагьанма, сынагьан — мен кёрмеген не кьалды! Не замандан бери Джулдузма! Сен а мени кьатымда сабийсе бююн.

— Кел, эришейик, кимни джылы озса да!

— Оу-оу, сени кьой эсенг, атангы да озарыкьма. Джаш болууда кьат джарымыма келмей кьалгьанынг эсингдемиди?

— Да, ол а эсимдеди. Алай а мени джылыларымы тохтагьан адетлери джокьду да, эшта, мен алгьа чыгьарыкь болурма бу джол да.

— Аны уа бир-эки да айтма. Мени джылыларым, тыйылыб турган ырхыны алмын бошлагьанча барадыла. Аланы киши сюрюб джеталмыкь тюлдю...

Заман иги кесек кетгенден сора, джазыу сюркей келиб, Таукъан Джулдузланы юйге кьонакь болду. Тенги Кьасым, Джулдузну эри, кьоймай алыб келген эди.

Къартдан да къарт бир тишсиз амманы печь алмында джун тарай тургъанын кѣрюб, аны джапысына биягъынлай битиб къалды Таукъан.

— Тоба, тоба, Джулдуз, сенмисе? А юйюнге... Сен а керти да ракетагъа миниб уча кѣреме... Ёмюрню аягъы таба! Неди бу адетинг? Бу къызланы да сенми табханса? Къайда, къайда: бир, эки... беш! Ант этериме, тулпарса! Так, так, алтын эгешчиклерим да мазамыла болгъандыла!.. Хм. Быланы ызларындан да берлик болурбуз кѣб турмай.

— Кел, Таукъан, кел, олтур ол диваннга. Не «ракет» хапар айтаса? Анга миниб учхан а кесингсе. Алай эте, мыйыкъларынгы да бозартдынг. Мен а — къачан да бир джарлы — турама, мюйюшге къысылыб, кърау ургъан каскача... Ма, къара чачымы тарайма тохтаусуз...

— Сен аны къой. Бу «къара чачынг» бла болмайса ёмюрю... Джыйын тамада къачан этесе? Кесинг да, келин тѣречиси, ол джол бир костюм да кийдирмей къойгъанса...

— Сени ауруунгу алсынла ала. Тузлагъанмы этерикме оноу сени къолунгда: ишни тындыр да, хайда даула саугъала джангы джуукъладан. А мени уа къой...

— Сау бол, омахий, мен билмей тургъанма бу халны. Къасым шохум да эсгертмегенди. Этейик оноу, этейик. А мыйыкълагъа уа сен къарама. Хонча, мыйыкъ деген затланы агъаргъанларына къууаныб, той тутуб айланабыз — не десенг да, керти адамланы тизимине къошулдукъ. Сагъыш эт: джарым ёмюрде ненча джыл бар эсе — барын чѣблеб ашыргъанма. Знди ауушдан ызыма эниб келеме... Не, танышдыр эгешчиклерим бла. Тамадачыкъны аты...

— Къызчыкъ, былагъа бир джукъ къуурчу. Таукъан энди мубарек болгъан эсе да билмейме, ёнге атангы сарыуу кесгенине ишексизме. Къонакъны сылтауу бла бир бошланыб къалсын бу джол да. Ийнаныгъыз, ёрге къобар кюнум джокъду: къолум тохтагъанлай, аны да ашауу тохтарыкъды...

— Хы, болду, болду, энди нелени сандырайса! — деди аны сѣзюнден безиб тургъан Къасым.

— Да не, кертисин айтсам, джаратмаймыса? Къайгъыр-

маз, чибинле! Джыйырма алты джыл сен мени чибинлетиб турганлы...

— Эрлай мени кьолгъа алма да, Таукъаннга джууаб бер.»- Тумай гууртха, Джумай джууртха»...

— Да не хапар айтайыкъ кьызладан? Джомакълыкъ болсунла, огъесе, ала! Тамадалары ма буду. Ол сен алгъыш этиб кетген кечени джыл кёзююне туугъан эди. Институтну бошаб келиб, къайры эсе да ишге кетеме дегенди да, экибиз туюшуб турабыз. Къалай ийиб кьояйым: быйыл онсегизге киргенди?..

— Анам!.. — деди кьыз, асхакъ арифметикадан уялыб.

— Ананглай болгъун, ол мен айтханны эт! Къайдам, аны ызындан келгенле да кими юч, кими беш джылдан джаратыла баргъандыла дуниягъа.

— Да джылына бирни табхан хапарынг бар эди да?

— Хапарлыкъ болсун аны айтхан!» Кябагъа баргъан мен, хапар айтхан сен» деб. Ма, джыйырма бла алты джылны джашайма да киши юйюнде, тоба, джылны огъай эсенг, хар айны историясын тизиб, айтыб берликме. Хар айгъа бу биреуню эсирик «джигитлигини» кетмез мухуру урулуб турады...

— Кетди биягъы кетди, аджашды джолундан, — деди ыйлыгъыр къарыуу болмай тургъан Къасым. — «Ванька-встанька» деб бир гынтдылы гинджи барды — буду ол: къайры аудурсанг да, эрлай туруб, биягъы формагъа келиб къалады.

— Бир формадан таймагъан кесингсе, джыгъыла да, тура айланган. Тели этиб бошадынг, акъыл кесегими алдынг башымдан. Андан эсе мен да бир ишде ишлесем нек болмай эди, былагъа туюлюб турмай? «Мен этерикме, мен табарыкъма, сабийлени инджитме...» Джаным саулай къабыргъа киргенча... Обамдан къуртму чёблерикдиле? Бирери бирер къая болуб, бюгюн бары да мени юретедиле, башлары къалгъан джерге къачар къайгъылыдыла.

— Сенича болсам, барын да бармагъа кьоюб, пенсиячыгъымы къабыб, къарным ач, башым тынч, деб турлукъ эдим. Огъесе джылынг...

— Хо санга! Ким берлиқди манга пенсия? Насыбы тартхан-

ладан болсам, эртде амыкь эдим. Кесими таныгъанлы бир минутну ишсиз турмагъанма. Бююн а, къара, ишлемеген — атым. Бармакълары суукъ суугъа тиймегенле да, эринни бурунга джалгъаб, кеслерине пенсияла чыгъартыб турадыла... Ахырсы, не да этгенме, ашай солуй билмегенме ансы. Джашамагъанма, къысхача айтыргъа.

— Къагъытларынгы дарашдырайыкь. Стажчыгъынг болур?

— Барды... Джыйырма бла алты джыл... Ма муну бла туююшюб, бу туякъла бла къырылышыб тургъанлы. Кёрейим, не төлерик эселе да...

— Тёлерле, төлерле — аналарын атыбмы къоярыкъдыла? Амма сен аланы да, кесинги этгенча, тулукъгъа джыйыб, башларын къаты къысыб къойма — билеме сени къылыгъынгы! Айта тураса да «джашамагъанма», деб?

— Ой, бир да къоркъма: бююннголе кеслерин инджитирик тюдюле. Майна, аталары огъуна кюн сайын кёргозеди тынч джашауну джолун — къуру кеси ючюн джашайды...

— Кёрдюнгмо дауну! Не да болсун — менме терс! Минги Тауну булут басса да — менме терс, къара къаргъа, илкичге къонуб къычырса да — менме терс, къайдам, аман тюш кёрюб уянса...

— Хо, сенсе! Сенден башха киши да тюддю!

— Хы-хы, алай огъуна болсун. Мени къой да, муну соргъанына джууаб бер. «Хансыз джомакъ болмаз» деб...

— Сёлеширгеми къояса, джинлерим къозгъаладыла да...- Неме, ма бу, ючюнчю джашаусуз, Дилбара эди. Онючден атлады...

— А-анам! — деди Дильвара, онунчу классха танг иги билими бла кёчген, кюзгюню алмында сюеле да, субай санларына суююнюб къарай туруучу узун къыз.

— Къурумагъын сен къангкъаз, иги бит кёзюме! Ол къолунгда ишинге къарасанг а.

Асыры джунчугъандан суу къуярыкъ боладыла къызла, аналарыны хапарын башха джанына бурургъа дыгалас этедиле, кеслерин тыялмай, пырх-чырх деб, эшик артына къачадыла. Аналары уа сёзюн бёлмейди, кёзюню къыйыры бла алагъа терс къарай, хапарын бардырады.

Алай эте келиб, Джулдуз тёртюнчю кызын сабий садха джыйгъанында, бешинчи кызычыгы Супиятчыкъ, тергеуден чыгыб кьалгъанын кёлтюралмай, гурушха ауазчыкъ бла сорду:

— Ання, сора меннге уа ненча болгъанды да?

— Ауузунгу тый, танымайма сени! — деб силдеди ачылу ана.

Таукъан да бир затны толу ангылады: башха оноуу болмаса да, Джулдуз кызыланы джымарын онсегизден ары иерик тюдю, хар бири бир киши юйюне киргинчи.

Сауда

Таулулары узакъ элге кечерге кьурала эдиле. Джыя теб-регенлеринде, «Джарлы кечсе, бай болур» деб, хапчюк кемсиз кёб кёрюндю. Атыб кетерге кёз кыймаса, алыб кетерге да кьолдан келмесе, не этериксе?

Хо, кюрек, сенек, эски челек дегенча затланы, — ала уа, заманында керек болуб, бирем-бирем джыйыла тургъандыла, — хоншугъа, тийреге чачдыла, муну ким болса да алыр, капекшай да хайырды, деген затларын базаргъа ташыб, джарты-джарым багъасы бла кьабдыла.

Районда бир кишиде болмагъанча мазамы швиц ийнеклери Розаны танг келишген багъасы бла бир таныш адамлары алды. Кертиди, Таулулары андан айырылгъан сагъатда джан тёнгекден айырылгъанча да болдула. Амма, не этерик эдиле, айырылыугъа мадар болмаса?

Ийнек ким да кьараб турурча бир мал эди. Аны сютюнде тюл эди иш, кьарамында эди: кёк тюгю сыланыб, джылтыраб тура эди; кенг джая мюйюзлерини битген джерлери бла учлары сары, орталары — кьараууз; хамхот, кёз тегереклери кызылдым, эмчеклери узун сюммекле эдиле. Ёгюз-мёгюз кибиклени таукел тутуб, артлары бла бардырыб, туюклары бла джер сюрдюрюб кыыстай эди Роза. Сютю, аз болса да, къалын, таза, татлы сют эди. Айтыргъа, выставкагъа элтиб, адам кьарамына суююнюб турурча бир мал эди ол. Алайдан кьарасакъ, аны сатыб, андан айырылыб кьалмакълыкъ Таулулагъа кыйын тийгенине душман дау табсын.

Да кетди ийнек, ызына къарай, эки джыл болгъан акъ къызчыгына таралыб ынгырдай. Къызыл кѣзлю акъ къызчыкъ да, тагъылыб джатыб тургъан джеринден ёрге туруб, анасыны ызындан ёкюрюб, джибин тартыб кюрешди. Алай а, оноу кълунда болмагъанын эсгериб, амалсыз тепчилдей, къымсыз болуб кълды. Аны джюрегини кълмай бир джарсыгъанын кесинден ёзге бир джан да ангыларыкъ тюл эди.

Алай а Таулулары, — улусу, гитчеси да, — джангы джарсыугъа кирдиле: энди акъ Аймушчукъдан а кълалай айырылсынла? Балта суугъа кетди эсе, сабын да ызындан атаргъа керек болду. Сабы уа, балтасындан багъалы тюл эсе, кем тюлдю. Аймушчукъну санын, сынын, тюрсюнюн айтыб айталмыкъ да тюлдюле Таулулары. Ол, терегинден узакъ кетген кълый эсенг, аны орнуна битиб, джашнаб тургъан бир джанды.

Экинчи кюнюнде, тамагына джылары тыгъыла, юйню тамада джашы Солтан, он классны джангы бошагъан, романтика сезиммери джылтырай тургъан улан, Аймушчукъну башындан тагъыб, базаргъа тебреди. «Алты джюзден бир капекни да тюшме. Былай малны мындагъыла тюшлеринде да кёрмегендиле!» деб, эки къллагъын кълаты энеб ийдиле юйдегиле.

Кесин тарт-соз этдирмей, джазыуун билгенча, тири тебреди Аймуш. Эшта, анасы кетген джанына учунуб бара болур эди, анама тюберикме, деген умут бла.

Базар улму узбек элни арасында эди. Саз топуракъдан къланнган кенг бурууну ичи адамдан толму, тышы да эшекден, арбадан, атдан тул-тубан болуучан эди.

Базаргъа баргъан тюз орамны аягъындан киргенлей, башында кълан такълысы, юсюнде сырылгъан мамукъ чапаны, аякъларында да мес уюкълары бла азиат калошлары болгъан бир къларт Солтанны алмын алды:

— Эй, балам, муну кълайры элтесе, сатамыса?

— Хо, сатаргъа элтеме.

— Ай, багъласы неди? Айтыб кълый!..

— Базарда айтырма...

Къларт джолуна кетер мурат этмеди, кълалды да кълалды.

— Кълыхача, ахыр багъласы алайды: 600 сом, — деди Солтан.

— Накълырда неге керекди! Ой, бери кел, бери бурул! — деб, Солтанны кълундан джибни алыб, Аймушну бир тыгълырыкъгъа тартыб тебреди къларт.

— Энди, балам, бери къара, — деб башлады ол, — кёремисе, мени сакъалым акъды. Мен аны-муну билмейме, 500-ню къолунга берейим да, хайда, санга игилик, манга ашхылыкъ! Эчкича, мынга... Не дейсе?

— Огъай, акъсакъал, бу эчки эсе, мен текеме. Болукъ тюлдю. Бир капекни тюшме, дегенди иеси. Базаргъа бармагъа къой, анда белгили болур...

Солтан алай айтыргъа, арбазгъа талай адам кириб къалды. Бири, беллигин къыса, Аймушну къатына барды, белинден басыб ийилтди, кишини къолу тиймеген джаш джелинчигине узалыб чарлатды.

— Ай, не дейди мынга? Сен аламыса? Ал! Бу баламы сатады? Сат! Бусагъат сауда къылабыз! — деб, къызыугъа киреди.

Солтан таймаз багъасын айтды, алама деген къарт да не берлигин билдирди.

— Ай, экинг да болмагъан адамма кёреме, — деб, экисине да къолун силкиб, белликли оноуну кесине алды. Сатыучу да, алыучу да чарлагъанлыкъгъа, кишиге сёз джетдирмей, алайгъа джыйылгъанла бла терен даугъа кирди.

Солтан, бир заманда къараса, арбаз адамдан толуб тура. Къачан басындыла была, къалай билиб келдиле, базар да узакъ-да шойду да? — Солтан ангыламай къалды. «Халгер хансдан чыкъгъанча», хаман джангы артистле чыгъыб келе эдиле.

Джашчыкъ ангылагъан бир зат болду: «Сен тюш», «ол къошсун», «эми сом», дей эдиле.

Аймушну тегерегин адам джыйын къалын къуршалагъанды. Солтан къыйырда сюеледи, Аймушну алыб кетерге къолундан келмейди, джибин андан, алыучудан да сыйыргъандыла. Дауур улуду, къыйынды ангыларгъа кимни не айтханын.

Белликли, «джамагъатха» иннетин ангылатды да, алыучу къартны джагъасындан тутду.

— Къайда, чыгъар, чыгъар бери! — деб, аны ачха туйюмчегин тешдириб, капекни ычхындырыргъа унамай, къалтырай тургъан къоларындан ачхасын тартыб алды. Талай адам басыныб, тебе болуб, ачханы тергеб кюрешдиле, Солтанны хакъын бир джары, алыучуну къайтырыкъ ачхасын бир джары, дагъыда бир юлюшню башха этиб салдыла.

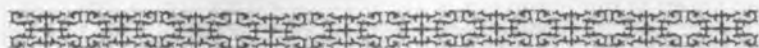
— Ай, ол бала не болду? — деб, белликли Солтанны джокълады. Арлакъда сюелиб тургъанын кёрюб, тири келди къатына.

— Эй, джигит, ма санга 450 сом. Хайырын кёр. Эсен бол. Бизге да сау бол, де. Бизге да, кыйыныбыз ючюн, саудалыкъ хакъ тыйыншыды. Ол да берди, сен да бердинг — рахмет!

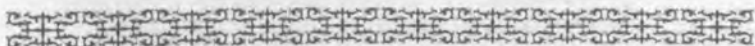
Сора, тенглерине бурулуб, «Джорюгюз чайханагъа!» деб, кетиб тебреди. Дауур эте, талай адам аны ызындан тизилди.

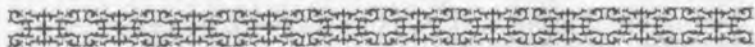
Не айтыргъа билмеди Солтан, айтыргъа да къоярыкъ тюл эдиле. Джамагъат этген оноугъа не мадар бар эди бойсунмай: кёзюню кыйыры бла Аймушха да бир къараб, ол дауурдан къачар кыйгылы болду.

ДЖЫРЛА

Къарачай шахаргъа

Джангы ёмюрге джарыкъ бетинг айланыб,
Сен туугъанса,
Айры ёзенде, таулагъа таяныб,
Олтургъанса,
Къарачай шахар, суйген джерими джуддузу!

Къобан, Теберди, этеклеринги тараб,
Агъадыла,
Джашил чегетле, кёкден санга къараб,
Чагъадыла,
Ой, тау шахарым, Къобанны накът—налмазы!

Къууанчлы джуртда джашларынг, къызларынг да
Джашайдыла.
Кавказы наратлары, назлары да
Джасайдыла
Джаш тюрсюнюнго ол айбат хурмети!

Чыгъар хазнаны — ташкёмюрню, кюмюшню
Тау тюбледе,
Ёсдюр илмуну, билимни, джюрюшню
Тау тикледе,
Шохлукъну джырын джырла къарнаш милметлеге!

Бир кёрген эсден чыгъармаз къарамынгы —
Чатны, къолну,
Субай паркынгы, сыйдам орамынгы,
Суу лахорну,
Бултусуз кёкден юсюнге тийген кюнюнго!

Туугъан джеримде

Кюн кезюнде джылтырайды
Мени ёхтем къар тауум,
Тар ёзенде ким джырлайды,
Эркин кёрюб джашауун:
Къызыл къая эжиу салыб,
Къайтарады сёзлерин,
Суу кюзюде кюн ышарыб,
Къаматады кёзлерин.

Тау хауаны ким тогъуйду,
Бети отча къызарыб:
Акъ тубанны ким къозуйду,
Тик къулакъгъа узалыб?
Кавказны тар чатларында
Кимди малгъа къарагъан,
Бийчесынны сыртларында
Сюрююлени санагъан?

Кимди ариу кёк тюзлени
Бауурларын кючлеген,
Бирча юйледен джюзлени
Ёзенледе ишлеген:
Джолма салгъан ауушлагъа,
Токъ будайы саргъалгъан,
Харс, орайда тауушлагъа
Джаш эмери сагъайгъан?

Кюн кезюнде джылтырайды
Мени ёхтем къар тауум,
Джаш тёлюбюз алгъышлайды
Кюнча джарыкъ джашауун.
Энди тикле кёредиле
Кюнню чакъгъан кезюююн,
Тар ёзенле этедиле
Кенг ёмюрню эжиуюн!

Джырлайды таулу

Къуанч киргенди юйюме, джериме,
Къанат битгенди халкъыма, элиме.
Байлыкъ ёсдюре, джетиб муратына,
Таулу келгенди тауну къатына.

Джангы юйледе къайнайды берекет,
Хар бир тийреде кёбдю суйюм, хурмет.
Байлыкъ ёсдюре суйген Кавказында,
Таулу джырлайды эркин арбазында.

Припев:

Келин келеди, сабий туады — той,
Дырын джыяды, ийнек сауады — той.
Аскерге кете, Советге сайлай — той,
Адамлыкъ эте, къонакъны сыйлай — той!

Джолда «Волгала» ,къуанчха тизиле,
Эски джашауну тамыры юзюле,
Къобуз тауушла эшитиле хар къайда,
Джарыкъ чыгъады къарачай орайда!

Алгъа атлагъыз, къызыбыз, джашыбыз,
Джарыб турсунла кёзюбюз—къашыбыз.
Иште, джашауда, окъууда, тенгликде
Киши болмасын ма бизден мийикде!

Припев:

Келин келеди, сабий туады — той,
Дырын джыяды, ийнек сауады — той,
Аскерге кете, Советге сайлай — той,
Адамлыкъ эте, къонакъны сыйлай — той!

Джарыкъ кюн

Джарыкъ кюн тиеди,
Джашил нюр иеди
Мени сейирлик джериме.
Чалбаш Кавказым
Кёреди джазны,
Хурмет джашауда кериле.

Тюзлюк бергенди,
Бизге теджегенди
Бу кенг ёмюрде бошлукъну.
Таулу да табды,
Тамам джаратды
Миллет юйюрге шохлукъну!

Таулу ма алайды:
Булбулча джырлайды,
Келеди джыры узакъдан.
Ара мюлкюню
Бурма тютюню
Чыгъады тийре оджакъдан.

Сыйлы сабанчы да
Кёкге къараучуду —
Сюеди хауа джоманы,
Джерни иеси,
Устады кеси,
Машина шохуду аны.

Таулу ма алайды:
Джуртун къоруулайды —
Топчу, тенгизчи, не танкист —
Сабан ызлада
Гокка къызлагъа
Этеди джырла тракторист.

Архыз

Архыз, джуртума саугъагъа
Табигъат джасагъанды сени,
Айтама, къараб таулагъа,
Асылыса, деб, шам джерлени.

Припев:

Нарат хауада
Нарат талала
Кимни джюрегин джаш этмезле!
Булутсуз кёгюнг,
Джаб-джашил чегинг
Кимни къайгъысын тас этмезле!

Сени бурмачач ёзенинг
Махтанырча этеди кёлню.
Сюйюм сакъланнган гёзенинг
Кавказда кючлегенди тёрню.

Припев:

Нарат хауада
Нарат талала
Кимни джюрегин джаш этмезле!
Булутсуз кёгюнг,
Джаб-джашил чегинг
Кимни къайгъысын тас этмезле!

Чегет тикледе, башлада
Туристле тартыула согъалма,
Малчы джырлагъа къошлада
Кёб джангы эжиуле джугъалма.

Припев:

Нарат хауада
Нарат талала
Кимни джюрегин джаш этмезле!
Булутсуз кёгюнг,
Джаб-джашил чегинг
Кимни къайгысын тас этмезле!

Бери халкъ салыр джол ызын,
Келгенге уа кетген сукъланыр,
«Архыз, ой, мени Архызым!» —
Деген джыр хар къайда джырланыр!

Припев:

Нарат хауада
Нарат талала
Кимни джюрегин джаш этмезле!
Булутсуз кёгюнг,
Джаб-джашил чегинг
Кимни къайгысын тас этмезле!

Меккяхан

Туугъан кюнюнде да ариу эди
Меккяхан гокка хансладан.
Ол бир къыз болду, бир джулауз болду,
Сайларча онглу джашладан.

Заманы келди, суймеклик берди,
Джашаудан татыу танытды.
Джаш джаным деди, къыз наным деди, —
Джюрек джюрекни джаратды!

Кетдиде кюнле, онгдула гюле,
Атылыб, сансыз къалдыла.
Алай онгмайын, мууал болмайын,
Сюйгенле чагыб бардыла.

Тюзлюкден букъгъан, терсинден тутхан
Адамла ишни сюздюле.
Аяулукъ салмай, тергеуге алмай,
Джюрек байлауну юздюле.

Джудуз батмады, нюрюн атмады —
Джетди джашауну кёлуне.
Къуанчын бёлмей, кёрююн кёрмей,
Ким кире болур кёрюне?

Билигиз, тенгле, къалмагъыз кенгде:
Сюймеклик чексиз насыбды.
Ой, аны чекмей, джюреги тебмей
Джашагъан керти джазыкъды.

Шахарны гоккалары

Сабийле, сабийле, сабийле,
Къонгурау тауушлу кенг юйле,
Гоккала, гоккала, гоккала —
Аладан да ариу боккала.

Ма алайды-алай
Шахарны келбети,
Барыргъады джашнай
Джашлыкъны иннети!

Арбала, беляула, уккала —
Юйледе, джомада, парклада,
Бир къара, бир къара, бир къара —
Хар омакъ арбада — бир бала!

Ма ала ючюн кюн
Джарытады джерни,
Ол тегеди нюрюн
Алгышлай ёмюрню!

Бетчикле, кълчукъла, къакъышла —
Айтылырча сейир алгышда.
Гыккала, гыккала, гыккала —
Хар бири — джашаугъа бир къала!

Ма — келмик заманнга
Аламат иеле,
Биз этген ишлеге
Сюдюле, тереле!

Карусель, сенгкилчек, самолет,
Алада — не жакей, не пилот,
Космонавт, шофёрчукъ, тенгизчи,
Хорлаучу, озуучу, дженгиучю.

Ой суйген джуртуму
Бу сейир тёлую
Кёгюрчюн тауушдан
Толтурур джер юсюн!

Къачаннга дери...

Къачаннга дери, кёзюме къарамай,
Къыйнарыкъса?
Кёрген сайын, тубеген сайын, джолдан джанлай,
Тартына озарыкъса.

Бир айтчы кертисин, тюз кёргенмисе
Сыфатымы?
Сорууумдан, не солууумдан сезгенмисе
Эм ашхы муратымы?

Сезген болурса... Мен чыкъсам алмынга,
Къызараса,
Къулакъ салыб, къонашхы алыб, джаулугъунга
Джунчуб сен узаласа.

Сенсе, ариучукъ, исси къаны болуб,
Сансыз суйген,
Иш аздырмай, бушуу тоздурмай, нюрден толуб,
Къууанчда джарый билген!

Къачаннга дери, кёзюме къарамай,
Къыйнарыкъса?
Кёрген сайын, тюбеген сайын, джолдан джанлай,
Тартына озарыкъса?

Къобузчу къызгъа

Сен кёрюб туугъанса тауну акъ бузун,
Сууланы саркъыуларын,
Бир ариу согъады лаба къобузунг
Джуртуму тартыуларын —
Сокъчу, сокъчу, джулдузум,
Джуртуму тартыуларын!

Ой, суйген элими татлы къызыса,
Джюрекни джубанчыса,
Джерими джасагъан субай нызыса,
Халкъымы къууанчыса —
Сокъчу, сокъчу, джулдузум,
Джуртуму тартыуларын!

Къууанчда, тойда да сени таныйма:
Къобузунг танытады,
Сагъышым, къайгъым да кетиб джарыйма:
Сыфатынг джарытады —
Сокъчу, сокъчу, джулдузум,
Джуртуму тартыуларын!

Джашауну къаласын тири ишлейсе,
Хар ишни дагъаныса,
Кесинге тыйыншлы насыб излейсе:
Насыбдан багъалыса —
Сокъчу, сокъчу, джудузум,
Джуртуму тартыуларын!

Учкулан

Тауланы этеги, джуртда эм эртдеги —
Учкулан, Учкулан, Учкулан!
Кёзюнгю къамата, кёмюкле къайната,
Ёлюмсюз джыр джырлайды Къобан!

Оздула ёмюрле, ташланы кемире,
Элим болмады къарт, къарангы.
Эжиюлю ёзенде — берекет гёзенде —
Кёлтюртдю ауазын Къобанны.

Припев:

Айтчы, айтчы, таза сууум,
Халкъымы сырын, талпыуун,
Сау дунияда хакъ насыбны тюз атын!
Ненча кызчыкъ суу алгъанды,
Ненча кере къууаннганды,
Сеңде кёрюб айча ариу сыфатын!

Ёсдюле тёлюле, джуртума бериле,
Тыйыншлы болдула заманнга.
Асыулу адетле, огъурлу иннетле
Кёб джылыу бердиле Къобаннга.

Кёргенлей бир шартын, сен табаса атын —
Учкулан, Учкулан, Учкулан!

Сагышла къайната, къанынгы ойната,
Дёб джангы джыр джырлайды Къобан!

Припев:

Айтчы, айтчы, таза суум,
Халкъымы сырын, талпыуун,
Сау дуняда хакъ насыбны тюз атын!
Ненча къызчыкъ суу алгъанды,
Ненча кере къууаннганды,
Сеңде кёрюб айча ариу сыфатын!

БАШЛАРЫ

Назмула

КЪОБАН — СЮЙГЕН СУУБУЗ	4
ОТУЗ БЕШ	7
ЁТМЕКНИ КЪАЧЫ	9
ТЕРЕГИМ	10
ДЖАШАСЫН КЮН!	13
ДЖАЗ	14
ДЖАЙ ЧИМЕ	15
КЪАЧ	17
САБИЙЛЕЙ ТУР	18
ДЖАЗЫУ КЪЫЗГЪАНМАСА...	19
ДЖЮРЕКДИ ЁЛГЕН	20
АУАЛ БЛА АХЫР	21
САУ БОЛСУН	22
ПУШКИН	23
БЁРК АЛАБЫЗ, СЕНИ АТЫНГ АЙТЫЛСА	25
ЁЛЮМСЮЗЛЮК ЮЧЮН	26
ТЕРЕН БУШУУ	29
КЕРТМЕЛИДЕ	31
КЪАЛГЪАН — ЁТЮРЮК	32
УЯТМА МЕНИ	33
ДЖЕЛ БЛА КИТАБ	33
ИЗЛЕЙ ЭСЕГИЗ...	34
АТЫМА	35
ДЖЮДЖЕКЧИК	36
АЛАЙ ДА БОЛАДЫ	37
АШЫКЪ, АШЫКЫ!	38
ШЫНКЪАРТ	40
БОРЧ ТОЛТУРУУ	42
ДЖАНДАР БАЛ КЪОШДА	42
СТАДИОНДА	45
МОТОБОЛ	47
ТОЙМАКЪЛЫКЪ	50
ДЖАШЛЫКЪ	51
ДЖАНГЫДАН	52

Сабий назмула

АЛМА ТЕРЕКЧИК	54
БИРИНЧИ КЪАР	55
ЭКИ ТОЛГЪАН АЙ	56
МУРАТ БЛА ЧАБАКЪЧЫКЪ	57
БАРДЫ КОКА ДЕБ ДЖАШЧЫКЪ	64
ГИТЧЕ КОМБАЙНЕР	70
ШАХТЁРНУ ДЖАШЧЫГЪЫ	75
МУРАТНЫ ТЮШЮ	82
ШАХБУРАН	83

Хапарла

КЪАРТ АНАМ	87
АНАМ, БАГЪАЛЫ АНАМ!	92
ХАСАНЧЫКЪ	98
КЪАЗЛА	101
ЕТГЮРЛЮК БОЛМАСА	103
ПАРИЙ	107

Сабийлеге хапарла

ШКОЛДА	110
ШОНАЙ БЛА ДАНАЙ	119
АЛИЙ БЛА БЁРЮЛЕ	140
ЯГ, КАРАТЭ!	143
РАЗБОЙ	147

Чам хапарла

НАКЪЫРДА	153
БАТЫРЛА	156
ОСМАННЫ ДЖАРКЪАСЫ	163
ХОЧАЛАЙ	167
КОСМОНАВТ	170

ОНСЕГИЗ	174
САУДА	179

Джырла

КЪАРАЧАЙ ШАХАРГЪА	184
ТУУГЪАН ДЖЕРИМДЕ	185
ДЖЫРЛАЙДЫ ТАУЛУ	186
ДЖАРЫКЪ КЮН	187
АРХЫЗ	188
МЕККЯХАН (Ийнар)	189
ШАХАРНЫ ГОККАЛАРЫ	190
КЪАЧАННГА ДЕРИ...	191
КЪОБУЗЧУ КЪЫЗГЪА	192
УЧКУЛАН	193

Магомет Бекирович Чотчаев

Зарисовки из жизни

*Стихи
Рассказы
Песни*

На карачаевском языке

Редактор-корректор *М. М. КУБАНОВ*
Оформление, художественная редакция и компьютерная
вёрстка, графика — *А. Я. УНЕЖОВА*
Технический редактор *Г. М. ХОМЯКОВА*

Подписано к печати 31.07.14.
Формат 84x108/32. Бумага офсетная.
Гарнитура «KabelCTT Book». Печать офсетная.
Усл. печ. л. 10,5. Усл. кр.-отт. 10,9. Уч.-изд. л. 9,7.
Тираж 350 экз. Заказ № 076

Черкесск, РГБУ
«Карачаево-Черкесское
республиканское книжное издательство».
369000, г. Черкесск, пл. Кирова, 23,
Дом печати.

Отпечатано с готового оригинал-макета
в ОАО «Полиграф-Юг» 385000, г. Майкоп,
ул. Пионерская, 268.

Ч 757

Чотчаев М. Б. Зарисовки из жизни. г. Черкесск, РГБУ «Карачаево-Черкесское республиканское книжное издательство», 2014—200 с.

ISBN 978-5-7289-0322-2

Книга «Зарисовки из жизни» предназначена для широкого круга читателей и займет достойное место в карачаевской литературе.

Ч $\frac{4702280200-7}{9П1(03)-2012}$ 7-2014

84 (2Рос-Кара)6-4